

Borgerlønsdebatten i Danmark i 1980'erne og 90'erne

Skabelsens af en ny borgerlønsdiskurs i offentligheden i Danmark i 1980'erne og 90'erne

Erik Christensen

Uddrag af bogen Erik Christensen: "Borgerløn. Fortællinger om en politisk idé." Hovedland 2000. s. 264-306. og 329-332.

En ny græsrodsbevægelses skabelse af en politisk diskurs om borgerløn i 1980'erne

Midteroprøret – en ny social bevægelses medie gennembrud

»Oprør fra midten« fik en overraskende succes og gennemslagskraft i den offentlige debat og blev et helt unikt eksempel på, at en enkelt bog i en periode var i stand til at dominere den idépolitiske dagsorden. Efter en intens foromtale med adskillige interviews i større dagblade og indslag i TV-avisen to dage før udgivelsen, blev bogen søsat i et førsteoplæg på ikke mindre end 8.000 eksemplarer. Det blev efter sigende udsolgt på en eftermiddag. (»14 år efter: Det fortrængte oprør.«, Press nr. 78. 1992).

I løbet af tre måneder blev bogen solgt i 50.000 eksemplarer, og den udkom i et oplag på 100.000 i løbet af et år. Der kom i hastigt følge fire debat- bøger i tilknytning til bogen. Bogens forfattere deltog i mere end 300 debatmøder i de følgende 3 år. I 1982 var bogen solgt i 120.000 eksemplarer og oversat til 5 sprog: norsk (1978), islandsk, svensk og tysk (1979) og engelsk og amerikansk (1982) (På vej, nr. 4. 1982).

Det særlige ved »Oprør fra midten« i forhold til traditionelle politiske debatbøger var, at den på en gang leverede en omfattende kritisk analyse af det nuværende samfunds problemer og samtidig opstillede et filosofisk grundlag for en samfundsutopi (et menneske- og samfundssyn), hvorfra der blev udstukket nogle mere konkrete mål for samfundsudviklingen og angivet en række midler til opnåelsen af disse mål. Den kritiske analyse, værdigrundlaget og de politiske målsætninger samt midler til opnåelse heraf havde en sjældent set indre sammenhæng. Det lykkedes at skabe et nyt meningsfuldt politisk helhedsbillede bestående af en række nye politiske metaforer og at fortælle en ny politisk historie, hvilket uden tvivl var en af de væsentligste årsager til bogens store udbredelse.

Gunnar Adler-Karlssons, Andre Gorz' og Niels Hoffs næsten tilsvarende idéer blev derimod hurtigt glemt af de fleste, fordi de ikke blev omsat i en social bevægelse. Det betød, at »midteroprøret« så at sige tog »patent« eller fik »monopol« på borgerlønsspørgsmålet. Når det blev »Oprør fra midten«, der slog igennem i en større kreds, havde det sikkert flere årsager:

Kombinationen af en fremtrædende videnskabsmand (Niels I. Meyer), der var blevet kendt som fortaler for vedvarende energiteknologier, en kendt og respekteret politiker med sans for idépolitikens betydning (Kristen Helveg Petersen) samt en kendt litterær filosof (Villy Sørensen) viste sig enormt slagkraftig. Dette kombineret med et stort mediebevidst forlag (Gyldendal) gjorde, at bogen lynhurtigt blev en kæmpesucces både her i landet og udenlands.

Medvirkende til bogens succes var, at det var et meget velskrevet og velargumenteret opgør med både liberalismen og marxismen kombineret med opstillingen af et nyt grønt paradigme for opfattelsen af menneske, natur og samfund delvist byggende på den internationale miljøbevægelses teoretiske tanker: Inspirationen kom især fra den norske filosof Arne Næss (1976), den engelske alternative økonom E.F. Schumacher (1975) og den revolutionære polyhistor og industrisamfundskritiker Ivan Illich (1973). Men disse tanker fik en selvstændig dansk filosofisk fortolkning af Villy Sørensen.

Men bogen kom også på et tidspunkt, hvor der blandt nogle intellektuelle og i mellemlagene var oparbejdet en træthed og modvilje mod en steril universitetsmarxisme. Ligeledes følte en ensidig arbejderklasse- og fagforeningssynsvinkel af nogle som værende både politisk og teoretisk ufrugtbar. Det gjaldt f.eks. dele af den nye miljø- og kvindebevægelse, der stødte ind i marxismens

teoretiske og praktiske begrænsninger i bestræbelserne på udvikling af en ny forståelse af køn og natur.

Den store interesse betød, at der hurtigt blev startet et lille blad »På vej – mod et humant ligevægtssamfund«. Det udkom første gang i efteråret 1978 i et oplag på 5000, der dog i løbet af 3 år sank til 2000. Succesen bevirkede, at det blev besluttet at danne en egentlig politisk bevægelse, som første gang holdt et stiftende møde i efteråret 1979. Bladet »På Vej« fortsatte helt frem til og med 1993 og gik ind i forbindelse med dannelsen af det nye græsrodsparti Solidarisk Alternativ (SOL), hvor Niels I. Meyer var en ledende kraft.

Med til at styrke den nye bevægelse var, at forlaget Gyldendal i 1979 startede »Skriftrækken Krise og Utopi«, som i de følgende år kom med en række temahefter om en række af de emner »Oprør fra midten« havde rejst, om »Vækst« (april 1979), »Arbejde/arbejdsløshed« (juni 1979), »Energi« (oktober 1979), »Demokrati« (1980), »Krig og fred« (1980) og »Grøn Økonomi. Markedsøkonomiens fallit?« (1984). Bøgerne blev redigeret af den ene af midteroprørerne Niels I. Meyer i samarbejde med filosofen Ole Thyssen og forfatteren Inger Christensen.

Midteroprørets Informationscenter udsendte i løbet af 1980'erne foruden bladet »På vej« en række debatbøger: »Fællesvirksomheder/Produktions- kollektiver« (1982), »Borgerløn og beskæftigelse« (1983), »Solidarisk arbejdsdeling og beskæftigelse« (1985), »Virksomhedsdemokrati« (1987) og »Sundhed, samfund, selvudvikling« (1987).

Borgerløn som teknisk fortælling: Nogle konkrete borgerlønsmodeller

Borgerløn som »realistisk« element i nationalregnskabet i år 2020

I 1982 kom de tre midteroprørere med en ny bog: »Røret om oprøret. Mere om midten« (Meyer m.fl. 1982), der indeholdt referencer til over 1000 debatindlæg om den første bog, og hvori de tre forfattere videreudviklede deres tanker og svarede en lang række af deres kritikere. Heri kom de også med en række nye bemærkninger om borgerlønsforslaget.

De gjorde her opmærksom på, at borgerløn var en af de »utopiske tanker«, der fik størst tilslutning (ibid:179). Mange havde udtrykt sig positivt over for denne tanke, men nogle havde dog været bekymret for, hvor økonomien til en sådan foranstaltning skulle komme fra, og herunder udtrykte nogle skepsis over for den automatiske tildeling, fordi den ville fratage borgerne incitament til at arbejde (ibid:117). Om der ville opstå et incitamentproblem var svært at udtale sig om.

Midteroprørerne henviste til amerikanske erfaringer med negativ indkomstskat, hvor en negativ effekt på arbejdslysten havde været lille. Og da borgerløn i »Oprør fra midtens« forslag ikke blev aftrappet under hensyn til øvrige indkomster, forventede de, at den negative effekt på arbejdslysten fra borgerløn ville blive endnu mindre.

Det fremgik tydeligt, at de tre midteroprørere ikke opfattede borgerløn som en aktuel politik, men så den som led i en langsigtet politik, der på »lidt længere sigt vil give arbejdet en anden status i samfundet ud over at føre til administrative forenklinger«. (Ibid:179).

Mange fagøkonomer havde indvendinger imod flere ting i »Oprør fra midten« især på grund af synet på vækst, ligeløn, borgerløn og ejendomsretten. Blandt andet derfor ansås det for væsentligt, »at det kan dokumenteres, at der er sammenhæng i det økonomiske system, der foreslås i OfM«. (Ibid:120). Derfor opstillede de et nationalregnskab for et humanitært ligevægtssamfund i 2020 med hjælp fra økonomen Jesper Jespersen, der på daværende tidspunkt arbejdede i Det Økonomiske Sekretariat.

Man forudsatte her, at BNP ville være 10% højere end i 1981, og at 40% af produktivitetsvæksten blev benyttet til at nedsætte den gennemsnitlige arbejdstid til 27 timer om ugen. Man forudsatte her, at man havde indført en borgerløn, således at personer på 18 år og derudover hver fik 30.000 i borgerløn om året (i faste 1981 kroner), mens børn og unge under 18 år fik det halve. Desuden antog man, at 20 % af den potentielle arbejdsstyrke valgte at leve af borgerlønnen. Og man forsøgte herudfra idealtypisk at opstille 3 familietyper:

1. En gennemsnitsfamilie, hvor to voksne hver arbejdede 27 timer om ugen.
2. En borgerlønsfamilie, hvor alle levede af deres borgerløn alene og
3. En puklefamilie, hvor to voksne hver arbejdede 40 timer om ugen.

I denne model var der ligeledes sket en ændring af skattesystemet, således at de personlige skatter var erstattet ved, at hovedparten af de offentlige udgifter blev dækket ved direkte bidrag fra landets fælles virksomheder. Det skete som en sum af selskabsskat på overskuddet, selektive produktionsafgifter samt renter.

Midteroprørets forslag om gradvis indførelse af borgerløn

I foråret 1982 besluttede den nye politiske bevægelse »Midteroprøret« at arbejde med borgerløn som tema, fordi man mente, at det var nødvendigt at arbejde meget målrettet med et bestemt emne, hvis man skulle gøre sig håb om at ændre udviklingen. Man sagde samtidig, at målet ikke var »her og nu at få indført generel borgerløn«, men at undersøge mulighederne for en »gradvis indførelse af borgerlønnen« f.eks. ved at fordele indkomstoverførslerne på en anden måde. (Midteroprørets Informationscenter 1983:5). Man indkaldte en række eksperter og holdt nogle offentlige debatmøder i 4 byer (Kolding, København, Silkeborg og Århus). I 1983 samlede man så denne række af indlæg om borgerløn i en bog: »Borgerlønsgruppen: Tema: Borgerløn og beskæftigelse. Udveje. En debatserie om Oprør fra Midtvisioner.« (Ibid.)

Her kom man frem til, at man ikke kunne gennemføre borgerløn så længe tusinder af mennesker var tvunget arbejdsløse. Niels I. Meyer understregede kraftigt, at man ikke måtte blande borgerlønsbegrebet sammen med arbejdsløshedsunderstøttelsen. Det ville nemlig være ødelæggende for hele borgerlønsidéen, hvis den blev misbrugt til en nedsættelse af arbejdsløshedsunderstøttelsen. En generel borgerløn kunne først indføres, når solidaritetsprincipperne fra det humane ligevægtssamfund for alvor var slået igennem.

Ungdoms- og sabbatsborgerløn

Der blev derfor foreslået (af Jesper Jespersen, Klavs Krause og Niels I. Meyer) en gradvis indførelse af borgerløn, »hvor borgerlønnen i overgangsperioden aftrappes med stigende ekstraindtægter og helt forsvinder ved et beløb svarende til den maksimale arbejdsløshedsunderstøttelse, et princip, der svarer til den negative indkomstskat. Konkret præsenteres forslag og beregninger for indførelse af borgerløn for nogle udvalgte grupper:

1. En ungdomsborgerløn. Alle unge mellem 18 og 23 år fik en borgerløn på 30.000 kr. og fik samtidig med en ungdomsgaranti, hvor man var sikret ret til uddannelse eller job. Den forsvandt med en samlet indtægt på 60.000 kr.
2. En sabbatsborgerløn til alle over 23 år, som frivilligt forlod arbejdsmarkedet for en kortere eller længere periode. Den skulle være på 50.000 kr. med bortfald ved en nettoindtægt på 70.000 kr.
3. En generel borgerløn svarende til det skattemæssige personfradrag.

Jesper Jespersen præsenterede i 1984 (Jespersen 1984) disse tanker i en artikel for Venstresocialisternes medlemmer i deres medlemsblad (VS Bulletin) og bruger i den forbindelse begrebet »samfundsløn« i stedet for »borgerløn«. Han har uden tvivl brugt begrebet »samfundsløn« for bedre at komme igennem med sit budskab, fordi nogle i denne gruppe ville reagere negativt på begrebet »borgerløn«. Han kalder det en »semantisk tilfældighed« (ibid:15) om man kalder det det ene eller andet. Så vidt jeg kan se bruger Jesper Jespersen ikke selv senere begrebet »samfundsløn«.

Niels I. Meyer (1986) (På vej, nr.7 1986) deltog senere i stiftelsen af BIEN (Basic Income European Network) og i afholdelsen af den første internationale konference om basic income i Louvain-la-Neuve i Belgien i 1986, hvor han præsenterede tankerne om en gradvis indførelse af borgerløn i Danmark igennem en ungdomsborgerløn og en sabbatborgerløn.

Borgerløn som idé i en utopisk samfundsfilosofisk fortælling

En af de personer, der ud over de tre midteroprørsforfattere fik størst betydning for borgerlønsideens udbredelse i 1980'erne på den idépolitiske scene, var filosofen Ole Thyssen (f.1944).

Sammen med forfatteren Jørgen Knudsen skrev han allerede i sommeren 1978 en studiehåndbog til »Oprør fra midten« (»Oprør på vej ?« 1978). Det var en slags studievejledning og uddybning af bogens synspunkter. Bogens synspunkt var, at utopier var gode og velegnede til at sætte gang i sociale eksperimenter, hvis de havde et solidt fodfæste i virkeligheden, og det mente de, at »Oprør fra midten« havde.

Når Ole Thyssen specielt var interesseret i forholdet mellem utopi og politik, hang det sammen med, at han i 1976 havde skrevet en disputats »Utopisk dialektik«, hvor han filosofisk havde forsøgt at indkredse utopibegrebets betydning. Her havde han blandt andet anklaget den politiske venstre-fløj for at have opgivet at arbejde utopisk.

Siden blev Ole Thyssen, som allerede nævnt, medredaktør af Gyldendals skriftserie om »Krise og utopi« sammen med Niels I. Meyer, hvor han var med til at stimulere kulturdebatten om en række af de centrale temaer, der var taget op i »Oprør fra midten«.

I løbet af 1980'erne skrev han en række filosofiske afhandlinger. Han skrev om naturbegrebet, »Den anden natur« (1982), menneskeret, »Menneskeret« (1983), arbejdsbegrebet, »Arbejdsfri- Arbejdsløs« (1984), teknologispørgsmålet, »Teknokosmos« (1985), og om velfærdssamfundets fremtid, »Hvad kommer efter velfærdssamfundet?« (1991), hvor han satte borgerlønsidéen ind i en bredere samfundsmæssig filosofisk ramme. Thyssen kobede økologi-, demokrati- og arbejdsdiskurserne sammen i borgerlønsidéen, hvilket gav den en central strategisk symbolsk betydning i spørgsmålet om valget af fremtid.

Frihed eller forbandelse

Thyssens udgangspunkt var en forestilling om et »radikalt demokrati« byggede på menneskerettighederne. Men for at realisere dette demokrati måtte vores forestillinger om demokrati og rigdom revideres radikalt. Der måtte udvikles økonomiske rettigheder for at underbygge de politiske rettigheder. Og i sin forståelse af opgøret med rigdomsopfattelsen henviste han til de steder hos Marx, hvor denne havde opgivet at lade menneskene udvikle sig i lønarbejdet og i stedet mente, at de måtte frigøres fra arbejdet (Thyssen 1979:20). »Besparelse i arbejdstid er lig med forøgelse af den arbejdsfri tid, dvs. tid til individets fulde udvikling.« (Marx: Grundrids 3:757).

I de rige lande har vi løst produktionens problem, dvs. at skabe tilstrækkelig materiel rigdom for alle. Men vi har ikke løst fordelingsproblemet og anerkendelsesproblemet. Et af de helt store grundlæggende paradokser er den samfundsmæssige forståelse og behandling af arbejdsløshedsproblemet. Samfundsmæssigt kan arbejdsløsheden forstås som udtryk for skabelsen

af øget fri tid, som kunne fordeles til alle. Det kunne gøres til en befrielse, men det bliver gjort til en forbandelse.

Når arbejdsløshed bliver opfattet og gjort til et stort individuelt problem hænger det sammen med:

1. at man går ned i forbrug.
2. mister status.
3. let mister kontakt med fællesskaber.
4. bliver udsat for mistænkeliggørelse.

Når samfundets værdier er knyttet til lønarbejdet, er det svært at forvandle arbejdsløshed til arbejdsfrihed. Lønarbejdet bliver det væsentligste element i den samfundsmæssige normalitet.

Lønarbejdets politisk-kulturelle kontrolfunktion

Det grundlæggende problem i det kapitalistiske industrisamfund er, at lønarbejdet har fået den meget dominerende funktion i hele samfundet. Thyssen ser, at lønarbejdet ikke alene har en økonomisk, men også en central social, politisk og kulturel funktion. Det bliver brugt som bevidst/ubevidst fordelingsredskab i mange sfærer. Men det er ikke alene et økonomisk fordelingsredskab, det er også en social livsform, en politisk kontrolform og en kulturform.

Med den stigende teknologiske arbejdsløshed, hvor der opstår et stigende misforhold mellem mængden af produkter og mængden af arbejdskraft, bliver sammenhængen mellem arbejde og forbrug og arbejde og penge skåret over. Hvordan afsætte den stigende produktion, der kan produceres med stadig mindre arbejde? Hvordan skal de ledige beskæftiges? Og hvordan skal varerne afsættes? Normalt kan man kun forbruge, hvis man arbejder. Men hvordan skabe øget forbrug, når der er behov for mindre arbejde. Forbrugerne må betales for at aftage produkterne. De arbejdsløse må betales for at leve og forbruge. I kapitalismen ligger altså en indbygget tendens til at overskære den gamle navlestreng mellem arbejde og forbrug.

Thyssen skitserer i lighed med den franske samfundsteoretiker André Gorz to fremtidsmuligheder (fortællinger):

1. Enten forsøger man fortsat at bevare lønarbejdets centrale samfundsmæssige rolle ved at skabe stadig mere »kunstigt« lønarbejde.
2. Eller også fordeler og begrænser man det nødvendige lønarbejde, således at man kan få forøget den fri tid for det størst mulige antal mennesker bedst muligt.

Fortællingen om et kontrolsamfund med en kunstig kapitalisme

Thyssen ser mange tegn på, at det første af de to samfund allerede er på vej: en kunstig kapitalisme med stadig mere kunstigt lønarbejde og kunstige nye arbejdsmarkeder. Kapitalismen bliver krampagtigt opretholdt under stadigt nye politiske former som et politisk kontrolsystem. Politisk er man angst for, hvad der kan ske, hvis samfundet ikke bliver holdt sammen af en stadig vækst i lønarbejde og forbrug. »Hvis ikke vi arbejder og forbruger, er vi uden for kontrol«. Man forsøger på stadig nye måder at tvinge mennesker til »at uddanne de arbejdsløse til arbejde, der ikke findes, at tvinge virksomheder til at ansætte folk, de ikke har brug for, eller at motivere mennesker, som ikke er motiveret.« (Thyssen 1995:89).

Fortællingen om det frie borgerlønssamfund

Det andet samfund bygger på et opgør med lønarbejdet som samfundets centrale omdrejningspunkt og en genoplivning af idéen om det civile samfund, hvor det er muligt at opretholde en rimelig levestandard med nogle få timers lønnet arbejde. Det kræver et opgør med en række dogmer:

1. »Dogmet om, at det er muligt og ønskeligt at skabe fuldtidsbeskæftigelse.
2. Dogmet om at rigdom består i forbrug.
3. Og endelig det bærende dogme: at økonomisk vækst er nødvendig, ønskelig og uomgængelig« (Thyssen 1991:73).

Thyssen forestiller sig, at samfundet sikrer, at lønarbejdstiden skæres drastisk ned, og arbejdet fordeles. Man kunne nøjes med »10 arbejdsår på fuld tid«. I den lønarbejdsfordelingsmodel er borgerløn central. I stedet for at tale om understøttelse som kompensation for tabt arbejde, skulle man indføre en ret til en garanteret levestandard.

Thyssen lægger sig ikke fast på en bestemt model for borgerløn. Man kunne tænke sig, at man definerede et arbejdsliv som et vist antal arbejdstimer og så pålagde alle at udføre disse timer og derudover altid sikrede en garanteret levestandard. Den kunne også have form af »en borgerløn som en lige ret til at leve for og samtidig mulighed for at supplere borgerlønnen med lønarbejde« (Thyssen 1984:41). Thyssen mener dog, at man i forbindelse med en borgerløn bør pålægges en »vis pligt til modydelse i form af arbejde eller uddannelse i et vist tidsrum«. (Thyssen 1991:66)

Thyssen forestiller sig, at hvis lønarbejdet mistede sin centrale samfundsmæssige funktion »vil dogmer falde som dominobrikker: at kun den som yder har ret til at nyde, at arbejde kun er det som foregår på en arbejdsplads, at identitet og lønarbejde hænger sammen. Den religiøse kult omkring arbejdet, som fagbevægelsen engang var et oprør mod og som den siden overtog, begynder at blive forvandlet til hul overtro.« (Thyssen 1995:90).

Ambivalente reaktioner i offentligheden

Forfattere: For borgerløn – men ikke øverst på deres prioriteringsliste

Midteroprøret inviterede en række forfattere (Jørgen Knudsen, Per Højholt, Vagn Steen og Poul Bjerre) til at forholde sig til borgerlønsidéen. De støttede den alle. Men det var bemærkelsesværdigt, at nogle af dem samtidig gav udtryk for, at borgerlønnen ikke kunne sættes øverst på den politiske prioriteringsliste.

Forfatteren Jørgen Knudsen mente således, at man først måtte have en arbejdstidsnedsættelse og en skatteomlægning (ibid:28). Først derefter kunne man tage et tredje skridt (borgerlønnen) »som vil styrke og befæste virkningen af de to foregående«. Økonomen Jesper Jespersen talte også for, at man prioriterede en »generel arbejdstidsnedsættelse«, »hvorefter borgerlønnen kunne være næste trin i en reformkæde« (ibid:41).

Filosoffen Poul Bjerre mente, at der var to forudsætninger som skulle være opfyldt, før man kunne få en borgerløn:

1. Man måtte have en holdningsændring, hvor man har opgivet troen på den økonomiske vækst og klatresystemets velsignelser.
2. Desuden måtte der være »velfungerende lokalsamfund, som både fattige og rige kan aflevere sig selv til. Det er den vigtigste forudsætning. Og sådanne lokalsamfund har vi endnu ikke udviklet.

Jeg kan ikke se anden mulighed end at sende små samfundseksperimenter i forvejen til at udvikle dem.« (Ibid:60). Derfor mente Bjerre, det var udelukket at indføre borgerlønnen uden en forudgående ændring af befolkningens holdninger og en tilsvarende ændring af organisationsformerne. »Borgerlønnen fremtræder så bare som en selvfølgelig detalje«.

Med sit værditeoretiske udgangspunkt var Bjerre som nævnt også kritisk over for den organisationsmodel, som »Oprør fra midten« havde opstillet (Bjerre 1994:57-61). Han kaldte det også en »overgangsmodel«. Fejlen var ikke, at de havde opstillet en sådan. Det var nødvendigt i en utopisk bestræbelse. Men OFM's fejl var at give udtryk for, at den repræsenterede utopien, at der ikke fandtes andre modeller, samt ikke tilstrækkeligt tydeligt at præcisere at alle overgangsmodeller måtte være behæftet med indre modsigelser og modsætninger i forhold til den langsigtede utopi.

Bjerre brød sig ud fra sin værdianalyse ikke om den specielle udformning af dele af »Oprør fra midten«s overgangsmodel. Den byggede efter hans opfattelse på et falsk lighedsideal, der gav sig udtryk i en forestilling om ligeløn og en statslig borgerløn. Heroverfor fremholdt Bjerre, at ændringerne måtte ske som holdningsændringer igennem lokalsamfundseksperimenter. Men nogen egentlig alternativ overgangsmodel for udviklingen på et landspolitisk plan opstillede han ikke. Bjerre havde kun øje for de meget store værditeoretiske linier og så ikke en aktuel mulighed for et politisk gennembrud omkring borgerlønsidéen.

Fagbevægelsen: Imod borgerløn – angst for ændring af A-kasserne

Midteroprørerne havde til debatmøderne også inviteret en række politikere og repræsentanter fra fagbevægelsen for at høre deres holdning til borgerlønsspørgsmålet. Forbundsformand Hardy Hansen fra SID deltog i en af debatweekenderne og udtrykte også en skepsis over for borgerlønsidéen. Han var specielt betænkelig ved, at »A-kasserne kunne overgå til det offentlige«, hvilket fagbevægelsen var imod, fordi fagbevægelsen derved ville miste et rekrutteringsgrundlag.

Desuden stillede han sig skeptisk over for tanken om, at borgerløn skulle muliggøre »at folk kunne »stå af ræset« og være med til at standse den teknologiske udvikling.« Konsulent Magnus Demnitz fra SID forudså en »meget kraftig teknologisk udvikling med stor reduktion i den traditionelle industriarbejdsstyrke med mange ubemandede og delvist bemandede fabrikker«, hvor det var »naivt at tro, at man via en borgerløn kan løse de væsentligste økonomiske, beskæftigelsesmæssige og strukturelle problemer« (ibid:93).

SIDs utraditionelle åbenhed

På trods af SID's skepsis lykkedes det Niels I. Meyer at få borgerlønsidéen indføjet i en debatbog, som SID udgav i 1983 »Ud af krisen – fordeling af arbejdet«, som Meyer var medredaktør af. Her tilsluttede man sig muligheden for, at samfundet i en periode med stor arbejdsløshed kunne »tilbyde enhver som for en kortere eller længere periode gav plads for en arbejdsløs at få en borgerløn, som var lavere end arbejdsløshedsunderstøttelsen.« Man påpegede i forlængelse af midteroprørernes skrifter »det vanskelige i at indføre en generel borgerløn, så længe samfundet har stor arbejdsløshed.« (Ibid:19-20).

De politiske partiers første reaktioner: Overvejende skepsis og modstand

Jes Lunde fra SF var en af de politikere, der deltog i midteroprørernes borgerlønsarrangementer. Han gav på en gang udtryk for en velvillig indstilling og en skepsis. Han mente, at det formentlig godt kunne lade sig gøre økonomisk, men at det mere var et spørgsmål, om det kunne lade sig gøre politisk. Konkret mente han, at »det ikke bliver let at gennemføre borgerlønsprincippet«, fordi det krævede en »mentalitetsændring«. Derfor talte han mere for rotationsordninger og sabbatmuligheder. I den velvillige afvisning lå også en henvisning til, at det ikke var det højst prioriterede emne for en socialist. Man måtte også ændre produktionen.

Afvisningen fra den socialdemokratiske arbejderbevægelses repræsentanter var mere direkte. Ole Stavad satte direkte spørgsmål ved, om en borgerløn var til gavn for de svagest stillede. Man ville skabe frihed til personlig udfoldelse, men han mente, at det ville indebære det stik modsatte for de svageste grupper:

1. Ydelsen ville være beskedene og ligge under det nuværende folkepensionsniveau og for mange uden mulighed for supplerende ydelser.
2. Store grupper ville ikke have mulighed for at supplere deres indtægt med lønarbejde.
3. De svageste blandt de arbejdsløse ville ikke kunne skaffe sig lønarbejde.
4. I mange familier ville man vælge at lade kvinden gå hjemme, hvilket ville skade ligestillingen.

Generelt troede Stavad ikke på mulighederne for at realisere den generelle betingelsesløse borgerløn for alle, dels af økonomiske grunde, dels fordi den ville skabe større ulighed. Derimod forholdt han sig positivt til at videreudbygge de mange forskellige »borgerløns-lignende ordninger«. Det gjaldt nedsættelse af arbejdstiden, frihed til uddannelse, uddannelsesløn samt forskellige frivillige sabbatorordninger.

Han understregede meget kraftigt, at det var vigtigt at lave reformer på »et realistisk grundlag«. Man måtte tage sit udgangspunkt i »det bestående samfund«, og han mente ikke, vi stod for at »starte et nyt samfund uden gamle bindinger, indgroede normer og skrevne og uskrevne regler«. Han anså derfor ikke borgerløn for realistisk og aktuel politik.

Den politiker, der umiddelbart var mest positiv over for borgerlønsidéen var den radikale Tage Dræbye, der mente, at borgerlønsbegrebet ikke alene hørte til i en uforpligtende fremtid, men også var »en konkret inspiration i den politiske dagligdag«. Han så især det positive i, at man kunne reducere en række »forbud, tvang, formynderi og bureaukrati.« Han mente, at det afgørende problem i den skitse, som midteroprøret havde lavet, var »marginalskatteproblemet«, hvor man kunne komme op på marginalskatter på 75%. Spørgsmålet var, om det ville blive accepteret politisk. Men han foreslog, at man arbejdede videre med udformning af konkrete forslag.

Senere partipolitiske reaktioner

Efter at midteroprøret havde valgt specielt at arbejde med borgerlønsidéen i 1982/83, valgte man de følgende år at arbejde med andre temaideer. Men borgerløns-spørgsmålet blev ikke glemt. I de følgende år blev debatten blandt andet holdt i gang af en række dybtgående interviews i »På Vej« (lavet af Nis Bech, Grete Rützou og Jesper Morville), hvor man blandt andet spurgte en række

toppolitikere fra de forskellige partier om deres holdning til borgerlønstanken, og i 1987 bad man udvalgte politikere i de politiske partier om en kort redegørelse for deres holdning til spørgsmålet.

Socialdemokratisk modstand

De socialdemokrater, der blev interviewet, var gennemgående modstandere. Anker Jørgensen gav i 1987 udtryk for, at tanken jo lød meget godt, men han troede idéen ville have »præcis de samme svagheder som det nuværende system«. (»Harmonisering: Løfte dem op der ligger lavt, men ikke trykke dem der ligger højt.« På Vej, nr. 6. 1987). »I realiteten har vi jo en borgerløn i Danmark«. Nogen tro på og begejstring for idéen udtrykte han ikke. Selv en sabbatborgerløn blev betegnet således: »Det er jo bare en udvidet ferie«.

Svend Auken hørte også til modstanderne. (På Vej, nr. 8 1983). Han sagde, at »vi endnu ikke er modtagelige over for denne idé«, og at han ikke følte sig overbevist om, at det i det hele taget var en god idé. På samme linie var Ivar Nørgaard (»Borgerløn«. På Vej, nr. 6. 1987), der mente, at borgerlønsidéen var »urealistisk i vor tid«, fordi der hos socialister var en »psykisk modstand« mod at acceptere princippet om løn uden modydelse«. Desuden havde borgerlønnen den ulempe, at den »ikke gav modtageren en identitet som et arbejde giver«. Derfor så han den socialdemokratiske aktive arbejdsmarkedspolitik som et bedre alternativ.

Den socialdemokrat, som var mest positiv, var Mogens Lykketoft. (På Vej, nr. 1 1983). Han ville ikke afvise sabbatborgerlønnen. Fordi »der er meget i det, der tiltaler mig, og vi arbejder os jo i virkeligheden i den retning«. Han kunne se nogle fremtidige rationaliseringer. Han forestillede sig, at man kunne slå førtidspension og efterløn sammen, »at man fjerner de mærkelige båseopdelinger, og indfører et socialt kriterium – så har vi ikke indført borgerløn, men vi har i hvert fald malet nogle grupper op, som notorisk ikke kan bevare tilknytningen til arbejdsmarkedet.«

Folkesocialistisk skepsis

Blandt SF'ere kunne både spores ambivalens og modstand. Ingelise Kofoed var en af dem, som var mest positiv. (På Vej, nr. 2. 1983) Hun fremhævede dog, at borgerlønnen skulle være frivillig, og at der måske samtidig skulle være en pligt til bestride det ubehagelige arbejde. Holger K. Nielsen (På

Vej, nr. 6. 1986) troede ikke på »den totale borgerlønsmodel«, men var positiv over for overgangsordninger, der skabte øget fleksibilitet.

Ebba Strange var den, som udtrykte størst modstand og betænkelighed (På Vej, nr. 3. 1983 og »Borgerløn« nr. 6. 1987). Hun mente, at sådanne tanker måtte vente til samfundet så helt anderledes ud. Hun var bange for, at systemet ville skabe et proletariat specielt af unge. Rent sprogligt var hun også betænkelig ved at nedbryde alle båsene for de forskellige ydelser, »så ville vi samtidig have lagt et slør over de samfundsmæssige problemer, der ligger som baggrund for den situation, de er i. I stedet for en sådan tilsløring, foretrækker jeg, at problemerne synliggøres, og at der sættes kræfter ind på at løse dem«.

Radikal begejstring

Der, hvor borgerlønsidéen ubetinget vandt størst tilslutning blandt de etablerede partier, var hos Det Radikale Venstre. Niels Helveg Petersen holdt sig ikke tilbage for at sige, at borgerlønsidéen, »spiller som idé en meget stor rolle for, hvorledes vi skal indrette samfundet«. (»Visioner er vigtige, men ord er taknemmelige.« På Vej, nr. 6 1987). Han indrømmede, at der ikke var »økonomi til at gennemføre det i færdig form«, men mente, at: »som sigtelinie synes jeg det er vigtigt at have med«.

Niels Helveg Petersens begejstring for faderens idépolitiske tanker fandt også udtryk i en af Det Radikale Venstres politiske pjecer: Niels Helveg Petersen: »Holdninger på tværs« (1. udg. 1987. 2. udg. 1995), hvor han skrev: »Borgerløn i den rene udgave, dvs. som ensartet ydelse til alle til erstatning for andre offentlige ydelser er en stor og rigtig idé. Den lader sig i sin rene form ikke realisere inden for de næste årtier. Det forudsætter en voldsom forøgelse af de samlede overførselsindkomster – og det er der ikke økonomisk grundlag for. Men det rigtige sigte i idéen skal bruges som styringsredskab i de kommende år, for at man kan komme målet nærmere, og målet er at indrette samfundet, så offentlige ydelser til dem, der har behov, mister almissekarakter, bliver rettigheder, som man modtager med sin menneskelige værdighed og integritet i behold. Ganske som det allerede nu – heldigvis – er tilfældet med folkepensionen til alle.«

Aase Olesen var også meget positiv i slutningen af 1980'erne. Hun så en »selektiv borgerløn« som et skridt på vejen og påpegede specielt behovet for at »gøre det acceptabelt ikke at have lønarbejde« (»Selektiv borgerløn – et skridt på vejen«. På Vej, nr. 6. 1987).

Kristelig velvilje

Endelig udtrykte Flemming Kofod-Svendsen fra Kristeligt Folkeparti også sympati for borgerlønsidéen, for den var en »oplagt idé med udsigt til fritidssamfundet«. (»Borgerløn – en spændende idé«. På Vej, nr. 1. 1988). Der var en række problemer i gennemførelsen af idéen, men han så børnefamilieydelsen som et første skridt i den retning.

Vanskeligheder fra idé til politisk diskurs

Mange nye idéer glemmes hurtigt, hvis de ikke passer med de dominerende forståelsesrammer, og fordi de ikke bliver knyttet til sociale bevægelser, netværk eller bestemte institutioner.

Borgerlønsidéen overlevede, fordi den fik en første materiel forankring i et nyt socialt netværks forståelsesverden. Den blev en del af en ny social bevægelses forståelsesform.

Det var rigtigt set af midteroprørerne, at hvis man skulle gennemføre noget af den utopi, som var opstillet, måtte man videreudvikle nogle af de idéer, som var centrale i utopien. De måtte gøres til et »politisk issue« og indgå i den almindelige politiske dagsorden blandt de politiske partier.

For at en idé kan få effekt politisk, skal der dels være nogle aktører i den politiske proces, som så at sige adopterer idéen, udmønter den og fremfører den – dvs. laver en policy. John Kingdon (1984) kalder dem politiske entreprenører, dvs. grupper af mennesker, der omsætter og forsøger at sælge politiske idéer.

Set i forhold til, hvad der skete først i 1980'erne med dannelsen af midteroprørsbevægelsen, kan man sige, at der her blev skabt et »policy community«, en ny gruppe politiske entreprenører, der udformede en ny policy, som blev forsøgt »solgt til« de politiske partier og fagbevægelsen.

I policy litteraturen taler man om skabelsen af koalitioner, som fremmer et specielt spørgsmål (»advocacy coalition framework«). Man forsøgte at danne alliancer og få aktører til at fremme

tanker for at ændre regeringsorganernes politik. »Coalitions seek to alter the behaviour of governmental institutions in order to achieve policy objectives in their respective policy cores« (Parsons 1995:198).

Men der ligger mange problemer i »oversættelsen« eller »implementeringen« af en politisk idé til den praktiske politik. Det er et spørgsmål om at bevæge sig fra et idéplan med en bestemt logik til et politisk procesplan med en anden logik. Denne proces indeholder en række indbyggede problemer og paradokser.

For det første ligger der mange problemer i, hvorledes man skal oversætte eller udmønte en politisk idé til det politiske procesplan, hvor man løser konkrete politiske problemer. Større idéer spiller kun i begrænset omfang en rolle i den politiske proces. Hvis idéer skal slå igennem i den politiske proces, skal de knyttes til løsningen af en række politiske problemer som opleves som relevante at løse. Og problemet bliver specielt stort for en ny idé som borgerløn, der står i modsætning til de dominerende idéer om lønarbejde, og som først rigtig får mening i forhold til andre idéer.

Skal en sådan ny idé præsenteres som et principspørgsmål (»issue of principle«) eller skal man i stedet forsøge at præsentere det som et almindeligt fordelingsspørgsmål (»distributive or redistributive issue«), som et hovedsagelig politisk spørgsmål (»political issue«) eller især et teknisk-videnskabeligt spørgsmål (»technical/scientific issue«) (Parsons 1995:132-34).

Sammenfattende kan man sige, at betingelserne for at skabe en ny succesfuld politisk diskurs er, at man dels får succes i policy-processen ved at argumentere for en policy, der overbevisende kobler en ny løsning til en række relevante problemer, dels ved at være med til at skabe og være del i en koalition, der på det rette tidspunkt kan være med til at sætte den politiske dagsorden.

Den hegemoniske diskurs' in- og ekskluderingsforsøg i forhold til borgerlønsdiskursen

En politisk diskurs' funktion er, som jeg tidligere har berørt, at skabe identitet og tilslutning til politiske idéer. For at slå igennem i forhold til den herskende diskurs, må en ny diskurs modstå den udgrænsning igennem inkludering og ekskludering, som altid sker fra den hegemoniske diskurs. En

ny diskurs må altså konkurrere med andre diskurser og bryde igennem den herskende diskurs' inkluderings- og ekskluderingsforsøg.

»Oprør fra midten« blev i starten (på overfladen) mødt af velvilje fra flere politikere. Statsminister Anker Jørgensen holdt et møde med forfatterne og kaldte mange af idéerne for socialdemokratiske. Partiformand Gert Petersen, SF, roste også bogen, og flere radikale toppolitikere var begejstrede for flere af idéerne.

Reaktionerne hang uden tvivl sammen med politikernes overraskelse over den store interesse for bogen, og at det kunne lykkes at skabe en ny bevægelse. Det skabte respekt, og måske samtidig en vis bekymring for, at de ville danne et nyt parti og blive konkurrenter. Derfor var det en måde at tage »vinden ud af deres sejl« at signalere, at politikerne i virkeligheden også gik ind for en række af de synspunkter, som »Oprør fra midten« havde fremført.

En måde at svække en ny politisk diskurs på er at forsøge forskellige retoriske in- og ekskluderingsforsøg, at få det til at se ud som om, den ikke er noget særligt, men blot afspejler de synspunkter man selv går ind for, eller at forsøge at støde den nye diskurs ud af det gode, seriøse politiske selskab ved at få den til at se ud som værende utopisk, urealistisk eller useriøs. Som man kan se af de forskellige politiske partiers reaktioner, kunne man finde former for begge reaktionsmønstre.

Socialdemokraten Ole Stavads understregning af, hvor vigtigt det er at tage udgangspunkt i det bestående samfund og bevæge sig på et realistisk grundlag, er et typisk inkluderingsforsøg. Hans samtidige påpegning af at borgerløn er uansvarlig, fordi det vil ramme de svage og svække ligestillingen, er et eksempel på ekskluderingsforsøg. Samtidig erklærer han sig som tilhænger af at videreudbygge de mange forskellige borgerløns-lignende ordninger. Stavad synes at have begået det almindelige professionelle kunststykke både at have signaleret, at han egentlig er modstander af borgerløn og samtidig antyde, at han selv arbejder i den retning.

Det er også et gennemgående træk, at flere politikere kraftigt understreger, at realismen hænger sammen med en kortsigtet tidshorisont. Man siger, at man principielt kan have sympati for idéen, men at man må arbejde for de kortsigtede reformer (Flemming Kofoed-Svendsen –

børnefamilieydelsen) (Holger K. Nielsen – mere fleksibilitet) og (Mogens Lykketoft – rationaliseringer af førtidspension og efterløn).

På den ene side er det interessant at notere, at borgerløn forsøges ekskluderet ved at blive skubbet ud af politikernes ansvarlige tidshorisont og gjort til noget langsigtet, utopisk og uforpligtende. Man undgår seriøs stillingtagen ved at opretholde et dualistisk billede af kort og lang sigt, politik og utopi. Det ses tydeligt hos socialdemokraterne Ivar Nørgaard, der kalder idéen urealistisk, og Magnus Demsitz, der bruger ordet »naiv«.

På den anden side forsøger man også at feje borgerløn af det politiske bord ved inkludering, ved at bagatellisere det. Således forsøger Anker Jørgensen at gøre borgerlønstanken uinteressant og inkludere den ved at spørge om »vi egentlig ikke allerede har borgerløn?« Hvorfor indføre noget vi har? Eller han taler om at »sabbat-borgerløn« jo bare er »en udvidet ferie«.

Flere af de partipolitiske reaktionsmønstre har også karakter af »reaktionære« retoriske forsøg på udgrænsning af den nye borgerlønssdiskurs. Ole Stavad bruger således påstanden om, at en borgerlønssreform vil få de modsatte effekter for de svage grupper, end hvad borgerlønstilhængerne tror. Det vil ikke føre til frihed og personlig udfoldelse, men til svækkelse af mulighederne for udfoldelse, bl.a. fordi de ikke vil have mulighed for at supplere deres indtægt med lønarbejde. Argumentationen viser samtidig, at han ikke regner med, at en borgerlønssordning er universel og bygger på friheden til at have lønarbejde oven i borgerlønnen.

Et andet »reaktionært« udgrænsningsforsøg er at advare imod en borgerlønssreform ved at pege på dens fare for nogle vigtige værdier i det bestående system. Det benytter Hardy Hansen sig af ved at udtale, at borgerløn vil ændre A-kasse-systemet, Magnus Demsitz mener, at borgerløn vil standse den teknologiske udvikling, og Ebba Strange mener, at borgerlønnen vil skabe et proletariat af unge.

Borgerlønssdiskursen som udtryk for »det ufærdige«

Til en vis grad lykkedes det midteroprørsbevægelsen at bryde igennem den hegemoniske diskurs og undgå både ind- og uddefineringens fare. Det blev vist i praksis, at borgerlønssdiskursen med Thomas Mathiesens udtryk kunne ses som udtryk for »det ufærdige«.

Ved at starte en social bevægelse, der skabte en ny alternativ offentlighed med blad og afholdelse af konferencer, demonstrerede man en politisk styrke, som de etablerede politiske partier og dele af fagbevægelsen fandt det nødvendigt at forholde sig til.

For at en diskurs kan vinde tilslutning må den konkurrere med de andre diskurser om »at være realistisk« og »ansvarlig«, hvilket kan ske ved at problematisere de andre diskursers opfattelse af realisme og ansvarlighed og finde tilslutning til en ny opfattelse eller vise, at man i højere grad lever op til disse forestillinger inden for en fælles uproblematiseret opfattelse.

Ved at opstille egne regnestykker over samfundsøkonomien og få anerkendte økonomiske eksperter til at stå inde for disse regnestykker lykkedes det igennem egen »præmislevering«, som Mathiesen udtrykker det, at bryde igennem med et nyt standpunkt, en ny diskurs. Man viste, at man på en gang ikke var helt urealistiske, utopiske eller accepterede den traditionelle nationaløkonomiske realisme, men var i stand til at producere »et tredje standpunkt«, en ny form for realisme, som nedbrød den bestående dualisme.

Ligeledes lykkedes det med afholdelsen af borgerlønskonferencerne at skabe nogle »arenaudbrud« og at vise, at borgerlønsidéen på en gang havde sammenhæng med det nuværende system og ikke lod sig afvise som en helt utopisk tanke. Man viste, at der ikke var nogen modsætning i at arbejde for kortsigtede reformer (overgangs-borgerlønsordninger) og langsigtede perspektiver (et borgerlønsamfund). Man demonstrerede, at man kunne arbejde praktisk og realistisk ved at opstille et nationalregnskab og ved at komme med konkrete gennemregnede eksempler på forskellige overgangsmodeller.

Bestræbelsen hos de ledende i midteroprørsbevægelsen gik tydeligvis i retning af for alt i verden at undgå at blive uddefineret, at fremtræde så realistisk som muligt for at komme i debat og dialog med de politiske partier og fagbevægelsen. Spørgsmålet var, om man ikke derved næsten kom til at bevæge sig for langt i retning af en »teknokratisering« af spørgsmålet, om man ikke derved faktisk tilpassede sig de bestående forståelsesformer. Det gjaldt f.eks. forholdet til arbejdsløshedsspørgsmålet, som fik en stigende opmærksomhed i 1980'erne og af mange blev betragtet som et af de væsentligste problemer.

Borgerlønsdiskursens svagheder

Svagheden ved den måde, som midteroprøret lavede sin borgerlønsstrategi på midt i 1980'erne, var måske, at de ikke mere bevidst og klart fik knyttet den nye løsning (borgerløn) sammen med flere konkrete samfundsproblemer. Hvis nye løsninger skal vinde tilslutning i den politiske proces, skal de kobles tydeligt sammen med nogle væsentlige problemer.

Man gjorde meget ud af ikke direkte at koble borgerlønsproblemet sammen med arbejdsløshedsproblemet. Først når det var løst, kunne man fremføre borgerløn som løsning. Hovedsynspunktet, som blev kraftigt fremført af Niels I. Meyer var, at man først skulle have afskaffet arbejdsløsheden, før en generel borgerløn kunne indføres. Man var meget bange for, at borgerløn blev opfattet som en simpel erstatning for arbejdsløshedsunderstøttelsen, fordi den så måske kunne misbruges til at reducere denne understøttelse.

Derfor endte man med at udpege en række strukturelle, praktiske og holdningsmæssige ændringer eller forudsætninger, som skulle være til stede, før man kunne tænke sig en borgerløn indført: »Afskaffelse af den tvungne arbejdsløshed, udstrakt økonomisk lighed og tolerance for menneskers forskellige indstilling til lønarbejde« (»Borgerløn i vor tid?«. På Vej, nr. 6. 1987). Før disse ting var til stede, var det »urealistisk at tale om indførelsen af en generel borgerløn i vor tid.« Man måtte derfor »øve sig på forskellige overgangsformer«.

Men hvad er årsag og virkning? Kan man ikke også se borgerløn som et moment, der er med til at skabe disse forudsætninger? Og hvad mente man med »vor tid«?

Når man indrømmede, at »borgerløn var urealistisk i vor tid«, blev man fanget af den hegemoniske diskurs' placering af borgerløn som noget meget langsigtet. Man lod sig ekskludere. Et effektivt modtræk imod den dualistiske opfattelse af kort/lang sigt ville være argumentationen for en tredje kategori, det mellemlange sigt, der indeholdt både elementer af realisme og utopi, hvor arbejdsløshedsproblemet blev koblet sammen med en borgerlønsordning.

Formuleringen om, at borgerlønnen måtte vente til afskaffelsen af arbejdsløsheden, var en meget uheldig formulering af problemerne. Hvordan så afskaffe arbejdsløshedsproblemet? Er borgerløn netop ikke en del af en ny løsning af arbejdsløshedsproblemet? En sådan klar tidsprioritering kunne lægge op til en fortsat traditionel fuld beskæftigelsespolitik (vækstpolitik), før man kunne tage fat på borgerlønsspørgsmålet. I forhold hertil var Gunnar Adler-Karlsson på sin vis meget mere provokatorisk og bevidstgørende med sit slogan om »Nej til fuld beskæftigelse«. Det ville på den anden side sikkert skabe problemer i forhold til fagbevægelsen. Og den var »midteroprørsbevægelsen« interesseret i at samarbejde med.

Formodningen om, at arbejdsløshedsproblemet først skulle løses, viste sig jo også forkert set i forhold til udviklingen først i 1990'erne. Borgerlønsspørgsmålet blev af de fleste mennesker opfattet som mere aktuel, jo mere arbejdsløshedsproblemet viste sig umulig at løse på den traditionelle måde.

En anden svaghed ved »midteroprørets« borgerlønsdiskurs var, at man ikke kom med konkrete forslag, der viste, hvorledes en borgerlønsordning kunne tænkes i sammenhæng med en ændring af a-kasse-systemet, således at man i fremtiden fik en grundydelse (borgerlønnen) og en tillægsydelse i form af et A-kassesystem som en overbygning

Hvilke problemer blev borgerløn set som løsning på?

Hvilke konkrete problemer skulle borgerlønnen så løse? Man sagde blot, at målet var »at give det enkelte menneske en frihed til at tilrettelægge sit eget liv«. Men hvor var denne frihed generelt truet? Var det arbejdsløshedsproblemet? Var det de arbejdendes behov for orlov? Var det bistanstaklienternes klientgørelse? Var det førtidspensionisternes mangel på frihed? Var det de studerendes frihed?

Det blev ikke klargjort af borgerlønstilhængerne i 1980'erne, at borgerløn var en mangelformålsstrategi og samtidig udsprang af et idésystem, der satte spørgsmålstejn ved den dominerende vækstideologi.

Man fremsatte to konkrete forslag – et forslag til en ungdomsborgerløn og et forslag til en sabbatborgerløn. Sabbatborgerlønnen var klart for lønarbejderen, der ikke havde frihed til at realisere andre interesser, men det var mere uklart, hvor det frihedsskabende var i ungdomsborgerlønnen, ud over at den blev kædet sammen med en ungdomsgaranti, hvor man var sikret ret til uddannelse og job.

Med den valgte strategi problematiserede man ikke de arbejdsløses problemer eller bistanusklienternes frihedsproblemer eller efterløns- og førtidspensionisternes frihedsproblemer med hensyn til muligheder for at tage lønarbejde og dermed ikke være bundet af snærende regler.

Spaltning mellem idé og politisk diskurs: Manglen på en overordnet fortælling

Som påpeget kunne der ses en klar tendens til en udspaltning af borgerlønsdebatten i en abstrakt idépolitisk del og en mere praktisk konkret strategidel.

Niels I. Meyer og Jesper Jespersen forsøgte at opstille realistiske regnestykker, at omsætte borgerlønsidéen til en teknisk fortælling. Heroverfor fortalte Ole Thyssen i forlængelse af André Gorz en stor fremtidsfortælling om et borgerlønsfund. Ole Thyssen og Poul Bjerre var på hver deres måde med til at videreudvikle og fastholde »Oprør fra midtens« værdimæssige og idépolitiske visioner. Men de befandt sig begge i udkanten af »midteroprøret«, og der opstod ikke et bredere tværideologisk idémæssigt forum for en borgerlønsdebat mellem socialdemokrater, liberale og marxister, skønt 70'ernes opbrud netop lagde op til at opfatte spørgsmålet som mere tværideologisk. Det ville måske have videreført noget af den dynamik, som bevægelsen opstod på.

Som tidligere påpeget styrker en fortælling sin fortællekraft og mening, jo mere den bakkes op og ses i sammenhæng med en større rammefortælling. Som Hajer (1995) har understreget, skal en teknisk politisk diskurs være båret af en overordnet politisk fortælling for at kunne være med til at skabe grundlaget for dannelsen af politiske koalitioner.

Den mere snævre politiske borgerlønsdiskurs havde forudsætningerne for at blive koblet sammen med en sådan større fortælling, idet tanken var født som element i en ny stor fortælling om bæredygtig udvikling i forhold til en gammel fortælling om fremskridt og økonomisk vækst.

Koblingen mellem den store og lille (tekniske) fortælling blev nedtonet, måske for at »sælge« borgerlønsidéen til de etablerede politiske aktører.

Det var desuden karakteristisk, at borgerlønsspørgsmålet i begyndelsen af 1980'erne ikke rigtig slog igennem i de samfundsvidenskabelige miljøer på universiteterne og de højere læreanstalter.

Borgerlønstanken slog kun i begrænset omfang igennem som element i et samfundsvidenskabeligt paradigme. Det kunne også have været med til at styrke idéen som politisk diskurs og være med til at skabe sammenhæng mellem den lille og store fortælling.

To økonomer, Jesper Jespersen (»»Oprør fra Midten« og den økonomiske debat.« På Vej, nr. 1. 1988) og Hans Aage (»Der skal flyttes piloteringspæle«. På Vej, nr. 8. 1983), forholdt sig positivt til idéen, men ikke ud fra en særlig klar samfundsteoretisk og politisk synsvinkel. Hans Aage gjorde dog opmærksom på, at den fremtrædende polske økonom Oscar Lange i 1938 havde lanceret en slags borgerlønsforslag.

Den nye svage politiske diskurs om borgerløn manglede altså i 1980'erne – set i bagklogskabens lys – en mere idémæssig fortælling og rød tråd, en kobling mellem idé og politisk teknik samt en samfundsteoretisk konkretisering.

Det lykkedes ikke for midteroprørsbevægelsen at få nogle af de gamle politiske partier til at tage borgerlønsspørgsmålet på deres politiske program endsige fremsætte konkret forslag herom. Men af »midteroprørsbevægelsen« udkrystalliserede der sig i 1983 et nyt politisk parti, De Grønne, der straks satte det på sit program som et centralt punkt. Partiet opnåede i første omgang et vist lokalpolitisk gennembrud ved amts- og kommunalvalget i 1985, men landspolitisk opnåede det ikke at komme over spærregrænsen.

Selvom det ikke direkte lykkedes at sætte borgerlønsspørgsmålet på den politiske dagsorden i første omgang, er der ingen tvivl om, at midteroprørsbevægelsens tanker om en sabbatsborgerløn alligevel fik betydning for or-lovsidéens gennembrud sidst i 1980'erne og i begyndelsen af 1990'erne.

En bagvedliggende konjunkturmæssig forklaring af borgerlønsdiskursens manglende gennemslag var det politiske og mentalitetsmæssige konjunkturskifte, der skete i 1980'erne i Danmark. I 1982

fik man en borgerlig regering, arbejdsløsheden steg, og der skete en opstramning i arbejdsmarkedspolitikken. 1970'ernes utopiske idépolitiske klima forandrede sig. Nyliberalismen trængte frem og socialdemokratiet og fagbevægelsen var optaget af at finde fodfæste i forhold til den borgerlige regering. Interessen for samfundskritik og en principiel borgerlønsdebat i bredere kredse fortonede sig.

Det mest overraskende i begyndelsen af 1990'erne var imidlertid, at idéen på trods af disse svagheder viste sig at have meget større folkelig tilslutning end ventet. Uden 1980'ernes græsrodsarbejde med at holde debatten i gang både praktisk og idémæssigt, var denne tilslutning i begyndelsen af 90'erne sikkert ikke fremkommet i det omfang, den gjorde.

1990'ernes kamp om borgerløn som et element i den politiske dagsorden om velfærdssamfundets fornyelse

Når borgerløn kom på den officielle politiske dagsorden især i perioden 1992-94, skyldes det udviklingen af en bestemt politisk kontekst: sammenfaldet af en række økonomiske, institutionelle og politiske forhold, der virkede befordrende for diskussion af en ny idé som borgerløn.

Kim til legitimitetskrise for den hegemoniske vækstdiskurs

I begyndelsen af 1990'erne fik arbejdsløsheds- og overførselsindkomstproblemerne en voksende offentlig opmærksomhed. Det betød, at man fra politisk hold på forskellige måder forsøgte at få kortlagt og løst problemerne igennem kommissionsarbejde og nye reformer. I den situation opstod nye politiske aktører, netværk, grupper og enkeltpersoner, der forsøgte at overbevise de politiske partier og offentligheden om, at borgerlønsidéen var et seriøst alternativ på den politiske dagsorden om velfærdssamfundets fornyelse. De fik i en kort periode så stor genklang i offentligheden, at flere af ekspertgrupperne, de ledende politikere samt de politiske partier blev tvunget til at forholde sig til borgerlønsidéen.

Arbejdsløsheds- og overførselsindkomstproblemerne

I slutningen af 1980'erne steg arbejdsløsheden støt og nåede frem til 1994 hidtil uanede højder (12, 1% af arbejdsstyrken). Det betød, at det blev stadig sværere for en større gruppe at få et sikkert, normalt lønarbejde.

Allerede fra slutningen af 1970'erne og frem udbyggedes en række velfærdsordninger, der gjorde det muligt at leve uden for arbejdsmarkedet på dagpenge, efterløn, førtidspension, orlov og sygebarselspenge. Det betød en stigning i antallet af overførselsindkomstmodtagere fra ca. 300.000 til ca. 960.000 i perioden 1970 til 1994. Den voldsomme stigning i arbejdsløsheden og overførselsindkomsterne betød, at der i slutningen af 1980'erne og i begyndelsen af 1990'erne blev talt om en institutionel krise i hele arbejdsmarkeds- og socialsystemet og dermed om behovet for større reformer af systemerne.

Overførselsindkomstsystemet var opbygget i slutningen af 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne og indrettet efter en normaltilstand med fuld beskæftigelse i en vækstøkonomi. Efter mere end 10 år med stigende arbejdsløshed var både dagpenge- og bistandssystem overbelastet og ved at miste deres klare indbyrdes afgrænsning. På grund af den store arbejdsløshed fik man i begge systemer et voksende antal mennesker, for hvem de midlertidige ydelser (som både dagpenge og kontanthjælp var tænkt) fik en stadig mere varig karakter. Samtidig blev arbejdsmarkeds- og socialsystemet stadig mere indviklet og modsætningsfyldt, fordi stadig nye regler kom til for at løse de mange nye problemer.

Det blev demonstreret på flere områder. Man fandt ud af, at en række af de beskæftigelsesforanstaltninger, der var sat i værk, ikke havde skabt flere job, men havde fået den uheldige effekt at fortrænge almindelige job. Det blev set i flere kommuner, hvor arbejdsløse på jobtilbud i plejesektoren fortrængte almindelige job. Der kunne ligeledes ses en konkurrence og kassetænkning mellem bistands- og a-kassesystem. Kommunerne forsøgte med forskellige beskæftigelses- og aktiveringsforanstaltninger at sende bistandsklienter over i dagpengesystemet for at reducere de sociale udgifter i kommunen. Og man kunne flere steder registrere en konkurrence mellem A- kasser og kommuner om at finde jobs til de ledige.

Kommissioner: Rationalisering eller reformer?

Fra centralt politisk hold var udviklet en stigende bevidsthed om, at der var noget galt med systemerne, og at reformer var påkrævet. Derfor nedsatte Schlüter-regeringen i 1991 hele to kommissioner til at behandle problemerne:

1. En socialkommission (Aase Olesen-udvalget) og
2. Et udrednings- arbejde om arbejdsmarkedets strukturproblemer (Zeuthen-udvalget).

Socialkommissionen blev bl.a. bedt om at »skabe et fremtidssikret, mere sammenhængende og forenklet system af overførsler med henblik på at anvende midlerne mere aktivt«, og Zeuthen-udvalget blev bedt om at komme med »forslag til en bedre udnyttelse af de nuværende offentlige midler i arbejds- markeds- og uddannelsespolitikken og en forenkling af det samlede regelsæt«. Man ønskede besparelser og forenkling, men uden en klar angivelse af, om det skulle ske ud fra nogle nye overordnede principper. Når det ikke blev nævnt, måtte man antage, at disse principper skulle man ikke røre.

Rapporterne fra de to udvalg viste klart, at man holdt sig til den normale og traditionelle problemløsningsmodel, nemlig at fastholde grundprincipperne og forsøge at finde nye midler til opnåelse af de samme mål. Det interessante var imidlertid, at man følte sig presset til at argumentere imod nye og mere radikale problemløsninger. Således tog Socialkommissionen borgerlønsidéen op til principiel diskussion og advarede imod en sådan idé, fordi den netop ville bryde med det hidtidige forsørgelsessystems grundprincipper.

En ny regerings reformstart

Den nye socialdemokratiske regering, der fulgte Schlüter-regeringens fald i januar 1993, fulgte straks nogle af de to kommissioners tanker op ved at fremlægge en arbejdsmarkedsreform, der blev vedtaget i sommeren 1993 og trådte i kraft 1. januar 1994. Man ville styrke de lediges og de beskæftigedes kvalifikationer igennem en forøgelse af indsatsen for uddannelse og give de ledige flere valgmuligheder og klare rettigheder og pligter, samtidig med at aktiveringsindsatsen blev mere decentraliseret og behovsorienteret.

På den ene side åbnede den nye reform op for muligheden for at fravælge lønarbejdet i en periode (orlovsordninger til uddannelse, børnepasning, sab- bat). På den anden side blev der i tilknytning til arbejdsmarkedslovgivningen igennem en ny lov om kommunal aktivering af bistanusklienter åbnet op for en mere systematisk tvang til arbejde og uddannelse.

Man fik nu en mere klar tvedeling af arbejdsmarkedet: Det »rigtige« (private og offentlige) arbejdsmarked og et kommunalt aktiveringssystem, hvorimellem overgangen blev svækket, idet »støttet arbejde« her ikke længere gav adgang til dagpengesystemet.

Med den nye socialdemokratiske regerings arbejdsmarkedsreform var nok sket en vis rationalisering, men ikke nogen ændring af grundprincipperne endsige skabelse af et mere enstrenget system, som Socialkommissionen på nogle områder havde lagt op til.

Gammel eller ny problemløsning?

Man syntes at være kommet i en situation, hvor det var vanskeligt at reformere systemet uden at ændre principperne i systemet. Ved blot at ændre nogle enkelte regler for at løse et delproblem, blev der skabt andre modsigelser og utilsigtede konsekvenser.

I en situation med udsigt til fortsat permanent høj arbejdsløshed og en markant ændring i forsørgelsesbyrden fra familien til det offentlige var det naturligt, at stadig flere begyndte at stille spørgsmål ved det hidtidige velfærdssamfunds grundprincipper:

1. Hvorfor ikke lette, ændre eller helt ophæve den generelle rådighedspligt over for arbejdsmarkedet, når udsigterne til fuld beskæftigelse er svindende?
2. Hvorfor krampagtigt fastholde et gammeldags, rent liberalistisk selvforsørgelsesprincip, når en stor del af befolkningen faktisk bliver offentligt forsørget?
3. Hvis næsten alle modtager statslige indkomstoverførsler af en eller anden art, skulle man så ikke til at se på principperne for at modtage sådanne ydelser?

4. Nogle begyndte at tale om, at vi faktisk havde indført en slags borgerløn »ad bagdøren«, uden at vi egentlig havde diskuteret det politisk. Hvorfor ikke fuldføre denne proces og indføre borgerløn konsekvent »ad fordøren«?

Når institutionelle systemer kommer i krise, fordi de hidtidige grundprincipper har nogle utilsigtede effekter, kan man reagere på to måder. Man kan fastholde grundprincipperne og søge at finde nye og mere effektive midler til at realisere sine mål, dvs. arbejde videre inden for den samme problem-løsningshorisont. Det er den normale reaktionsmåde (jf. Watzlawicks (1974) sondringer mellem første og anden ordens problemløsninger). Den anden måde er mere radikal. Her forsøger man at definere problemer og løsninger anderledes, således at de forværrede problemer bliver set som elementer i nye løsninger, hvilket kan ske, hvis man samtidig ændrer grundprincipper og mål.

En »borgerlønsvenlig« opinion

Men borgerlønsidéen blev i begyndelsen af 1990'erne ikke kun diskuteret af nye idémagere, aktivister i flere politiske partier og blandt samfundsforskere. Den havde bred klangbund i den offentlige opinion.

Politologen Jørgen Goul Andersen gennemførte i den periode en større analyse af vælgernes syn på arbejdsmarkedspolitikken (Goul Andersen 1995A:1-71). Heri afdækkede han en række overraskende store forskelle mellem befolkningen og policy-eliterne i opfattelsen af specielt arbejdsløshedsproblemet.

Der blev i undersøgelsen skelnet mellem fem forskellige politiske strategier i bekæmpelsen af arbejdsløsheden:

1. Efterspørgselsstrategien (igennem eksport og/eller privatforbrug og velfærd).
2. Deles-om-arbejdetstrategien (kortere arbejdstid, og/eller begrænsning af arbejdsstyrken, begrænsning af overarbejde og bijobs, borgerløn).
3. Opkvalificeringsstrategien.
4. Markeds-incidentstrategien og
5. Kontrol- og strammingsstrategien.

Undersøgelsen viste, at de ordninger, som størstedelen af den økonomiske ekspertise og de fleste politikere var enige om at afvise, »deles-om-arbejdet-strategien«, specielt i form af »skraldemandsmodellen« og »forældreorlovs-ordningen«, men også i form af en »borgerlønsstrategi«, havde stor tilslutning, mens markedsincitamentstrategien og opkvalificeringsstrategien, som politikere og eksperter især anbefaler, havde ringe folkelig forståelse. Derimod var der større tilslutning til en række kontrol- og strammingsstrategier, hvor et flertal gik ind for en stramning af rådighedsreglerne og tilslutning til, at de ledige skal arbejde for understøttelsen/bistandshjælpen.

Men borgerlønsstrategien viste sig også at have en overraskende stor tilslutning. Således udtrykte hele 40% af befolkningen, at de syntes, at det var en god idé i forbindelse med bekæmpelse af arbejdsløsheden, over for 46%, som mente, det var en dårlig idé. Idéen blev støttet af et flertal af kvinder, midaldrende, ufaglærte og af et flertal af både Socialdemokratiets, SFs og Enhedslistens vælgere. (Goul Andersen 1995B).

Kvinder, arbejdere, de arbejdsløse og efterlønnere var de mest positive over for »deles-om-arbejdet-strategien«, mens de dominerende grupper i samfundet, mænd, de bedreuddannede, højere funktionærer og selvstændige især bakkede op om en vækst-eksportstrategi.

Goul Andersen konkluderer, »at der ligger grundlæggende solidariske holdninger og et element af offervilje bag befolkningens store opslutning om deles-om-arbejdet-strategien«, og at der er »noget nær den størst tænkelige afstand mellem policy-eliterne og borgerne i opfattelsen af, hvad der kan hjælpe på arbejdsløsheden«. (Ibid:14).

Set i forhold til befolkningens holdninger til arbejdsmarkedspolitikken »er der noget naivt over en del af de økonomiske analyser af interesser og incitament«, og »mange af de tanker, der er populære blandt økonomer, ligger meget fjernt fra vælgernes forestillingsverden, der er langt mere præget af normer om retfærdighed, lighed og tryghed.« (Ibid:64)

At borgerlønsidéen havde tilslutning i brede arbejderkredse tydede den store APL-undersøgelse (»Arbejdsliv og Politik i et Lønmodtagerperspektiv«), der blev gennemført i denne periode, også på.

Her gav to ud af fem af »velfærdsarbejderne« i den kvalitative interviewundersøgelse spontant (uden at blive spurgt specielt om borgerløn af interviewerne) udtryk for deres tilslutning til borgerlønstanken. Det var en kvindelig sildefileterer (»Jeg er ved at have det sådan, at jeg synes, at vi skal have borgerløn alle sammen. Og så skal dem, der vil arbejde, de kan bare arbejde, og så bliver der jo ingen arbejdsløse.«) (Bild m.fl. 1993:76) og en arbejdsløs bryggeriarbejder (»varm tilhænger af borgerløn«. (Ibid:68).

Et andet eksempel var Teknologinævnets Tema-arbejde om »Det hele liv. Nye perspektiver på teknologi, arbejde og hverdag.« i 1994. Her bad man 60 danskere om at arbejde med spørgsmålet i tre forskellige lokalsamfund (Farum Midtpunkt, en skole i Jelling og Rønbjerg feriecenter). Disse meget forskellige deltagere fremlagde tre visionsforløb om fremtidens arbejdsmarked og samfund på en konference, hvor et specielt indbudt ekspertpanel og andre var blevet bedt om at kommentere og videreudvikle visionerne. Ekspertgruppen bestod af konsulenter fra fagbevægelsen, repræsentanter fra erhvervslivet og forskere fra de højere læreanstalter. (Jensen 1994:21-25).

Et fællestræk i de tre visioner var ønsket om et nyt arbejdsbegreb og indførelsen af borgerløn. »Visionsmagernes formål med at indføre borgerløn er at sikre, at alle kan leve et anstændigt liv, uanset om de har lønarbejde, og uanset hvor lang arbejdstid de har. Borgerløn skal være en grundlovssikret rettighed, der erstatter alle andre overførselsindkomster – uden nogen former for kontrol. Og idéen bygger på den grundlæggende tanke, at alt arbejde bør have samme værdi – uanset om det er husarbejde, lønarbejde eller omsorgsarbejde.« Disse tanker vakte stor debat på konferencen, og det interessante var, at den ekspertgruppe, der var bedt om at kommentere visionerne og komme med konkrete anvisninger på, hvordan man kunne udmønte visionerne, vendte sig imod de almindelige menneskers borgerlønsidéer – »i ekspertgruppen var modstanden mod borgerløn helt entydig. De mente, at det skal være en pligt at arbejde, hvis man er i stand til det.«

Visionsmagerne var skuffede over, at deres forslag ikke vakte genklang. De understregede, at tankerne om borgerløn netop er et forsøg på at undgå, at store grupper bliver udstødte af samfundet, og undgå, at mennesker på dagpenge eller kontanthjælp mister selvrespekten. »Vi forestiller os, at det er frivilligt at gå på borgerløn. Samtidig med borgerlønnen skal alle have ret til mindst 10 timers arbejde om ugen, sagde Olga Porotnikoff fra Farum Midtpunkt.«

Her kunne man som i Goul Andersens undersøgelse se en klar forskel mellem »elitens« og den brede befolknings syn på fremtidens arbejdsmarked. Normalt fremstilles befolkningen som »konservativ« og eliten som »åben« over for forandringer. I debatten om borgerløn i begyndelsen af 1990'erne så man flere eksempler på det modsatte mønster.

Debatten om »skraldemandsmodellen«: Et tegn på et »oprør fra nedenu« omkring vækst og fordeling

I efteråret 1993 præsenterede skraldemændene i Århus den såkaldte »skraldemandsmodel« for fordeling af deres arbejde. Det satte en hidtil uset offentlig diskussion af arbejdsløshed og velfærd i gang i meget brede kredse, der viste, at der var et opinionsskred i gang i holdningerne til arbejde, vækst, velfærd og fordeling. (Christensen 1994A).

Forslaget gik konkret ud på, at der ansættes en ekstra medarbejder for hver tredje skraldemand. Herefter holder alle medarbejdere fri en fjerdedel af tiden, hvor de kan gå på dagpenge. Det skaber arbejdspladser, det koster ikke arbejdsgiverne eller staten en øre, og skraldemændene får ved en lille indtægtsnedgang meget mere fritid. Orlovsreformen, som skulle træde i kraft 1. januar 1994, gav vide og fleksible rammer for etablering af sådanne ordninger.

Det var overraskende, at hele 48% af de adspurgte i en opinionsundersøgelse personligt erklærede sig for at »være interesseret i at holde fri med dagpenge f.eks. hver fjerde uge, hvis det skaffer ledige i arbejde.«, mens kun 10% direkte svarede nej (Jyllands-Posten 13.12.93).

Den offentlige debat om »skraldemandsmodellen« var interessant, fordi den afslørede nogle karakteristiske træk ved sammenstødet mellem to helt forskellige politiske diskurser.

Formændene for de to hovedorganisationer på arbejdsmarkedet var tydeligvis enige om at forsøge at afvise og standse debatten. Arbejdsgiverformanden var sjældent åben i sin argumentation: »Når arbejdsløsheden er høj, lægger det en dæmper på lønstigningerne. Det vil forbedre konkurrenceevnen og øge beskæftigelsen. Denne tilpasningsmekanisme sættes ud af funktion, når man gemmer de ledige væk i orlovsordninger eller ved at nedsætte arbejdstiden« (Børsen 24.11.93).

LO-formanden fulgte hurtigt efter. Han kaldte »skraldemandsmodellen« for »usolidarisk og passiv« (Børsen 13.12.93). Passiv fordi »den ikke skabte fremgang i produktion, beskæftigelse og uddannelse,« og usolidarisk, fordi den var »i strid med arbejdsløshedsforsikringsystemet, hvorefter man forsikrer sig mod ledighed og står til rådighed for arbejdsmarkedet«, og fordi det var »usolidarisk over for de, der frivilligt arbejder på nedsat arbejdstid uden supplerende dagpenge«.

Arbejdsministeren gav dog i første omgang sin støtte til tanken, men forlangte, at den blev udformet således, at man kun fik 80% dækning, som regeringens nye sabbatorlov giver. Hendes argument var, at man skulle betale for at blive frigjort fra »rådighedsreglen«.

De to formænd blev fulgt op af flere økonomiske eksperter fra universiteter og faglige organisationer. Alle fleksibilitetsargumenter fra de økonomiske lærebøger blev bragt på bane. Jobstrukturen kunne »fryse fast«. Der kunne hurtigt »skabes flaskehalse«. Der vil udvikle sig »velerhvervede rettigheder«, som det kunne være svært at afskaffe igen. Alt sammen set i sammenhæng med, at alle eksperter mente, at man stod over for et stort opsving.

At »skraldemandsmodellen« var en »billig« måde at vedligeholde arbejdskraften, sikre tilknytning til arbejdsmarkedet og styrke solidariteten og selvforvaltningen hos arbejderne, var der næsten ingen arbejdsmarkedseksperter, der fremførte. En abstrakt økonomisk lærebogsdiskurs stod over for en praktisk social hverdagslivsdiskurs.

Samtidig med og på trods af alle advarslerne »fra oven« bredte debatten sig til andre arbejdspladser. HT-chaufførerne blev således de første, der indgik en aftale efter den nye idé, hvor der som regeringen krævede blev 80% dagpengedækning efter sabbatorlovsreglerne. Siden fik idéen nye udformninger. Nogle metalarbejdere lancerede en »smede-model«, hvor idéen var at bruge de nye regler om uddannelsesorlov til at skabe jobrotation på virksomhederne, hvor man kunne få 100% dækning (Information 14.1.94). Der viste sig også at eksistere en »præste-model«, som bestod af en studieorlovsordning med fuld løn, hvor lokallønmidler indgik, og som havde skaffet hver tredje ledige i Dansk Præsteforening i arbejde (Magisterbladet nr. 1. 94). Hundrede blomster syntes at blomstre i denne periode. Fantasien og solidariteten syntes ikke at fejle noget mange steder på »gulvet«. Det er i det miljø, borgerlønsidéen breder sig.

I Det fri Aktuelt's nytårstillæg ved årsskiftet 1993-94 blev offentliggjort en bemærkelsesværdig opinionsundersøgelse, der på en række punkter viste, at debatten om »skraldemandsmodellen« og borgerlønsdebatten i efteråret 1993 afspejlede et holdningsskred i befolkningen og en stor modsætning mellem politikere, organisationsledere og befolkning omkring arbejdsløshed, vækst og fordeling.

Mens det store flertal af politikere stadig troede på fuld beskæftigelse og på det kommende opsving, viste undersøgelsen, at der herskede helt andre holdninger i den brede befolkning. Hele 68 % mente, at vi måtte indstille os på, at den fulde beskæftigelse ikke kom igen, og 43% mente, at vi kun kunne løse arbejdsløshedsproblemet ved at fordele de eksisterende jobs. Skraldemandsmodellen blev støttet af hele 75% som en god måde at bekæmpe arbejdsløsheden på.

Blandt politikerne var og er det en udbredt antagelse, at lønarbejde aldrig har været mere populært end i dag. Derfor var det overraskende, at hele 43% sagde, at et arbejde ikke i sig selv er afgørende for et godt liv, mens 48% mente, at et arbejde er en forudsætning for et godt liv. Blandt unge og kvinder op til 40-årsalderen var det endda et flertal, der gav udtryk for, at et arbejde ikke i sig selv var afgørende for et godt liv.

Det har tydeligvis påvirket fagbevægelsens top, at den var i modstrid med sine medlemmer på disse punkter. Derfor erklærede LO-formanden også straks, at man støttede tanken om arbejdsdeling (Det fri Aktuelt 12.1.94). Men han erklærede i samme åndedrag, at »vi må aldrig svigte troen på, at det kan lade sig gøre at skabe yderligere beskæftigelse«. Troen på vækst og nødvendigheden af at skabe mere lønarbejde ligger dybt i den socialdemokratiske arbejderbevægelse. Derfor proklamerede finansminister Mogens Lykketoft også i sit nytårsbudskab (Det fri Aktuelt 31.12.93) »Ingen velfærd uden vækst«. Først vækst, derefter fordeling.

Heroverfor syntes et flertal i befolkningen på det tidspunkt pragmatisk at have affundet sig med den store arbejdsløshed, og at der var grænser for den økonomiske vækst, hvorfor de krævede, at man tænkte nyt og eksperimenterede med forskellige fordelingsmodeller (skraldemandsmodel, nedsat arbejdstid, borgerløn).

Den hegemoniske vækstdiskurs befandt sig tydeligvis i en folkelig legitimitetskrise først i 1990'erne, hvilket var baggrunden for den nye borgerlønsdiskurs' gennemslag i den politiske offentlighed. De politiske rammebetingelser havde skabt betingelserne for, at borgerløn kunne komme på den politiske dagsorden. Hvorledes blev de muligheder udnyttet af forskellige politiske aktører?

Skabelsen af en ny borgerlønsdiskurs: Nye aktører er med til at sætte borgerløn på den politiske dagsorden

Et af de nye træk i begyndelsen af 1990'erne var, at borgerlønsproblemet blev taget op i andre sammenhænge end i midten af 1980'erne. Fra at have været et særligt programpunkt for en ny social bevægelse i en outsiderposition, blev begrebet og tankegangen nu taget op i meget bredere kredse. Tanken blev nu lanceret af de udstødte selv, af »outsidere« i det arbejdsmarkedspolitiske system (både i fagbevægelsen og blandt arbejdsgiverne), samt af en bredere kreds af opinionsdannere i erhvervslivet og offentligheden.

Og hvor de politiske partier i 1980'erne kun havde forholdt sig til borgerlønsproblemet ved at blive opfordret til det af »midteroprørerne«, blev spørgsmålet nu taget op til intern partipolitisk behandling.

Debatten blev specielt rejst »nedfra« af medlemmer i Det Radikale Venstre, Socialistisk Folkeparti, Kristeligt Folkeparti og det nye parti Enhedslisten, men også i partiet Venstre opstod der en debat blandt græsroddere. I Venstre startede en debat om spørgsmålet i forbindelse med, at partiet fik nyt principprogram, hvor det endte med, at man vendte sig imod idéen. I Socialdemokratiet blev spørgsmålet taget op »ovenfra« i forbindelse med udarbejdelse af centrale debatoplæg og et nyt handlingsprogram for partiet.

Og i modsætning til situationen i 1970'erne og i 1980'erne opstod der også mere tværpolitiske fora, hvor de forskellige strømninger i borgerlønsdebatten blev bragt sammen. Her spillede det nye tidsskrift SALT en katalyserende rolle igennem en række møder og artikler. Endelig var det af en vis betydning for idéens politiske udbredelse, at den blev taget op til diskussion i forskellige dele af den samfundsvidenskabelige verden.

Borgerlønstilhængere forsøgte at politisere spørgsmålet og kæde det sammen med en række konkrete problemer i den offentlige velfærdsdebat og gøre borgerlønsidéen til et element i en ny bredere politisk diskurs, der stod i modsætning til den dominerende vækstdiskurs.

Dette forsøg på politisering medførte som nævnt, at spørgsmålet også blev taget op »fra oven« i samfundet. Over for borgerlønstilhængerne stod en række politiske eliter (ledende politikere og kommissioner), som på forskellig måde søgte at nedtone, aflede eller standse borgerlønsdebatten ved både at inddefinere spørgsmålet ved f.eks. at sige, at »vi allerede har borgerløn« eller uddefinere det ved at fremstille det som et urealistisk og uønsket alternativ.

De marginaliseredes erfaringer med og visioner om arbejdsmarkedet

Schlüter-regeringen havde som nævnt i august 1991 nedsat en Socialkommission. Det blev en lille ekspertkommission med et flertal af økonomiske og socialpolitiske eksperter og med tidligere socialminister Aase Olesen (RV) som forkvinde.

Brugernes Alternative Socialkommission

I socialkommisionen var ikke afsat pladser til repræsentation af brugernes meninger og ønsker. Derfor tog Socialpolitisk Forening i sommeren 1992 initiativ til nedsættelse af en »rigtig« socialkommission bestående af »brugere af overførselsindkomster« ud fra den betragtning, at »det er os, der har skoene på, som ved hvor de trykker«.

Den alternative kommission bestod af 12 personer (tre bistanndsmodtagere, fire dagpengemodtagere, to førtidspensionister, to lønmodtagere og en på iværksætterydelse). Den udgav i foråret 1993 en lille betænkning »Det nuancerede arbejdsmarked«, som blev udgivet af Socialpolitisk Forening.

Andre udtryk for, at der blandt »de marginaliserede«, »fra neden«, først i 1990'erne i takt med væksten i arbejdsløsheden opstod en radikal mod-diskurs til den dominerende, var dannelsen af »Arbejdsløshedspartiet« i 1992, genoplivningen af dele af SABAE (»Sammenslutningen Af Bevidst Arbejdssky Elementer«) og udgivelsen af et nyt blad »Neo-proletaren« (Blad for arbejdsløse). De

fremførte alle en radikal lønarbejdskritik i lighed med André Gorz' og Ole Thyssens analyser og vendte sig imod »den omsiggribende tvangsaktivering«. (René Lynard m.fl. 1995: 43-51.).

Brugernes Socialkommission gav en beskrivelse af, hvorledes arbejdsmarkedet opleves af en række overførselsindkomstmodtagere. En folkelig erfaringsbaseret forståelsesform af arbejdsmarkedet blev her præsenteret, som stod i modsætning til den politisk-økonomiske ekspertforståelsesform, som de fleste politikere bevægede sig inden for.

Fremtidens arbejdsmarked: Samfundsplejefond med borgerløn

Brugernes forslag repræsenterer et opgør med A-kasse- og bistandssystemet og etablering af et helt nyt offentligt enstrenget system. Deres forslag kan derfor siges at indeholde en opfordring til politikerne om at igangsætte radikale problemløsninger, idet det hidtidige system er kørt fast. Brugerne forestiller sig, at fremtidens arbejdsmarked har fire elementer:

1. Et enstrenget system.
2. Udviklingshus.
3. Handling i uddannelsen.
4. Forslag til meningsfuld frihed.

De foreslår, at indsatsen for alle ledige skal samordnes til et enstrenget system. Sådan som systemet er nu, »kan de mange love, cirkulærer og bekendtgørelser have så mange følgevirkninger, at de rent faktisk modvirker aktiv jobsøgning«. Der findes så mange forskellige regler for, hvor meget man må tjene. De foreslår derfor, at alle overførselsindkomstmodtagere gives mulighed for at tjene ekstra.

Tanken om et udviklingshus hænger sammen med ønsket om at gøre »de lediges arbejde og initiativlyst synlig i lokalsamfundet«. Man forestiller sig, at det er etableret af kommunen, men ikke styret af den. Her ønsker man at forene behovet for at gøre et nødvendigt arbejde i lokalsamfundet med de lediges lyst til at udrette noget. Det kan minde om »kommunal servicefunktion«, men er meget mere selvforvaltende. Man gives en overenskomstmæssig løn eller den højeste dagpengesats.

Konkret foreslås også en samfundsplejefond med borgerløn. Det sker ved, at alle får hævet den skattefrie bundgrænse med f.eks. 5.000 kr. og pålægges derefter at opspare en vis procentdel af bruttolønnen i en samfundsplejefond. Man forestiller sig så, at man udfører lønarbejde i 4 år og samfundspleje i 1 år dvs. hvert femte år, hvor man et vist antal timer om ugen kan lave alt muligt samfundsrelevant, således at de penge, som er sparet op de forudgående 4 år, udbetales fra fonden sammen med samfundsplejelønnen fra det offentlige. Alt arbejde i samfundsplejeåret er valgfrit, men ikke pligtfrit.

Der skitseres flere forskellige modeller, hvor forskellige former for borgerløn indgår. Men karakteristisk er, at man lægger op til opgør med »vanetænkningen« og mener kniven skal svinges over »mange hellige køer«. Man skal bruge de ca. 80 mia. på passive overførselsindkomster til en række eksperimenter.

En folkelig arbejdsmarkedspolitisk moddiskurs

Brugernes Socialkommission repræsenterer en folkelig forståelse af arbejdsmarkedets funktionsmåde vedrørende arbejde, arbejdsløshed, vækst, rådighed og aktivering, hvor man ikke anerkender de konventionelle økonomiske definitioner og løsninger af problemerne.

De rokker ved de officielle økonomiske begreber (arbejde, aktiv/passiv, frihed/tvang) ved at give dem en udvidet og flerdimensional betydning i forhold til en økonomisk reduktionisme eller give dem deres oprindelige betydning. Men de skaber også nogle helt nye ord og begreber ved f.eks. at tale om »samfundspleje«, »frihedskonto« og »social bæredygtighed«.

Fuld beskæftigelse?

Logisk set kan arbejdsløshed både beskrives som en for lille efterspørgsel efter arbejdskraft og et for stort udbud af arbejdskraft. Normalt anskues problemet kun som et spørgsmål om at øge efterspørgslen, mens udbuddet betragtes som en given størrelse. Brugerne bryder med denne normale synsvinkel: »Ledigheden kommer ikke af et fald i beskæftigelsen, men en øget tilgang til arbejdsmarkedet«. »Derfor tror vi ikke på fuld beskæftigelse i gammeldags forstand«.

Fortsat økonomisk vækst?

Hvis man kun fokuserer på efterspørgslen, er økonomisk vækst den naturlige løsning på arbejdsløshedsproblemet. Men det er det ikke for brugerne. Som rigt land, har »vi opbrugt vores kvote for traditionel vækst«, som de meget karakteristisk udtrykker det. Derfor taler de om at erstatte det med en målsætning om »et socialt bæredygtigt samfund«.

Passivitet?

Generelt vender brugerne sig mod hele grundforståelsen i arbejdsmarkedssystemet. Problemet er ikke, at der ikke er arbejde, der trænger til at gøres: »Der er utrolig mange behov at dække«. Men nu sikrer man med bistandshjælp og dagpenge, at folk »forholder sig passive«. Derfor siger de: »Hjælp samfundet, slip de ledige fri«.

Rådighed for hvem?

Man siger, at de ledige skal stå til rådighed for arbejdsmarkedet, men »arbejdsmarkedet står ikke til rådighed for de ledige«. Derfor foreslår man »afskaffelsen af rådighedsvurderingerne«.

Overarbejde?

Samtidig med at der eksisterer arbejdsløshed, har man et udbredt overarbejde og dobbeltjob. Det kalder man »bevidst arbejdstyveri«. Og over for det foreslår man en »frihedskonto«, hvor »overarbejdstimerne indsættes med en månedlig tilskrivning af renter på 100%. Når der så er opsparet et års frihed, skal den afholdes«.

Aktivering?

Brugerne vender sig også imod den stigende tvang til arbejde og uddannelse, der er kommet ind i systemet. »Vi hader ordet aktivering. Man kan ikke aktiveres, det at blive aktiv kommer fra en selv – under de rette omstændigheder«. De foreslår derfor, at »lovens element af tvang afløses af rettigheder: Den ledige skal have ret til et ubegrænset antal jobtilbud« (til overenskomstmæssig

løn), samt en ret til at afslå jobtilbud samt sige sit jobtilbud op. Når man kræver jobtilbud med overenskomstmæssig løn, er det fordi man mener, at jobtilbud er »normalt arbejde, som takseres unormalt«, og at der gemmer sig »tusinder af ledige fuldtidsstillinger inden for det offentlige her«.

Arbejdsløshed – problem/løsning?

Det er normalt fra politikeres synsvinkel at fremstille arbejdsløsheden som noget unormalt og en katastrofe. Det gør disse brugere ikke. De har et mere nuanceret syn. »Samfundsmæssigt behøver ledigheden ikke være et problem, men en mulighed for et nyt livsgrundlag«. Og der er for dem ikke nogen traditionel facon at producere sig ud af krisen på. Deres vision om fremtiden beskrives således: »Med de ubrugte kræfter og det uddannelsesniveau, vi har i Danmark, må problemerne med arbejdslivet fremover betragtes som udfordringer, vi målrettet skal gå igang med at løse. Arbejdet vil veksle med tid til uddannelse, fordybelse og eksperiment. Tidsbegrænset projektarbejde vil blive arbejdsvilkårene for en voksende del af arbejdsstyrken. Det vil blive pionerkvalifikationer som kreativitet, hittepåsomhed, engagement, årvågenhed og omstillingsevne, der kommer til at tegne fremtidens nuancerede arbejdsmarked.«

Arbejdsløshed er ikke i sig selv et problem, men kan også tages som udgangspunkt for løsning af problemerne. Problemet er ikke arbejdsløsheden, men det overbeskæftigede menneske. Problemet er ikke manglen på beskæftigelse, men fordelingen af beskæftigelse. Problemet er ikke manglen på vækst, men væksten.

Venlige og advarende ministerrøster

Socialpolitisk Forening forelagde betænkningen »Det nuancerede arbejdsmarked« for arbejdsministeren (Jytte Andersen), socialministeren (Karen Jespersen) samt formanden for den officielle Socialkommission (tidl. socialminister Aase Olesen) (Social Politik, nr. 2. 1993). Deres bemærkninger er interessante udtryk for et sammenstød mellem forskellige politiske diskurser, og viser, hvorledes inddefinering og uddefinering (jf. Thomas Mathiesens begreber for hvorledes en hegemonisk diskurs fastholdes) foregår i den politiske debat. Enten bliver man gjort afmægtig ved at blive fremstillet som værende helt enig med systemet (inddefinering), eller også bliver man gjort

afmægtig ved at blive fremstillet som værende urealistisk og i fundamental uoverensstemmelse med systemet (uddefinering).

På den ene side roste de tre ministre initiativet. De var glade for, at netop denne gruppe af brugere deltog i debatten. De så alle paralleller mellem brugernes tanker og dem, de selv gjorde sig og arbejdede for i de to ministerier og Socialkommissionen. Jytte Andersen kaldte det »et frisk pust« og kaldte specielt idéen om et udviklingshus for en god idé. Aase Olesen så en »fin samklang« mellem socialkommissionens tanker og mange af brugernes, og Karen Jespersen fandt »mange gode idéer« i rapporten. Disse reaktionsmåder er typiske inddefineringsforsøg.

Mest plads brugte ministrene dog til at tage afstand fra de centrale tanker i rapporten og advare imod urealistiske tanker. Aase Olesen optrådte mest uforstående over for brugerne. Hun syntes det var »ærgeligt«, at »rapporten krænger over i helt andre toner: Ubegrænset jobtilbud, rettigheder uden pligter, ret til frivillig ledighed, borgerløn og mere af den skuffe.« Hun og socialkommissionen »vil advare imod« disse tendenser. Hendes argumenter imod disse forslag var:

1. Den frivillige ledighed vil ikke blive solidarisk fordelt.
2. Hovedparten af de ledige ønsker ikke et arbejdsfrit liv med nye livsværdier, men et almindeligt arbejde.
3. Brugernes forslag »hænger ikke sammen økonomisk«.
4. Brugerne »fokuserer alene på den lediges behov og ikke på arbejdsmarkedets behov for en velkvalificeret arbejdsstyrke«.

For Socialkommissionen havde det vigtigste været »at standse polariseringen«. Hun var »lidt overrasket« over, at brugerne »ikke i højere grad har satset på at hjælpe de svageste grupper og standse polariseringen«.

Jytte Andersen vendte sig specielt imod brugernes forslag, fordi »så ville dagpengene reelt få karakter af borgerløn, og ordninger af den karakter er jeg imod«. Hendes argumenter var:

1. »At så har man opgivet tanken om at få de arbejdsløse i arbejde«.
2. At »så ville man fjerne en del af incitamentet for de ledige til selv at finde et job«.

3. Derfor må rådighedskravet opretholdes.

Som arbejdsminister tog hun også afstand fra tanken om et enstrengt system, idet hun mente, det fortsat ville være vigtigt at skelne mellem arbejdsmarkedspolitiske og socialpolitiske initiativer. Problemet var blot, at »nogle ledige er havnet i det forkerte system«, hvilket man måtte se at få rettet op på.

Karen Jespersen fulgte afvisningen af brugernes hovedideer op. Hun vendte sig specielt imod brugernes kritiske holdning til aktiveringen. Hun mente, at »rapportens forfattere hører til dem, der kan selv«. Men »når polariseringen i samfundet skal modvirkes, kan man ikke tage sit udgangspunkt i de ledige, som kan selv«. Brugere tager »udgangspunkt i de stærkeste blandt de ledige«. Karen Jespersen mente, at man skulle tage udgangspunkt i dem, der ikke kan klare sig selv. Aktiveringsindsatsen skal »først og frem- mest rette sig mod dem, der behøver et skub for at komme i gang«. Desuden mente hun ikke, at brugernes forslag er »i overensstemmelse med en meget stor del af brugerne«, og at de fleste mener, at »det er positivt, at der er pligt til aktivering. Næsten ingen mener det er en dårlig idé.«

En repræsentant for Brugernes Socialkommission (Birgitte Andersen) gav politikerne svar. Hun forstod ikke, at Aase Olesen kunne påstå, at »vores forslag ikke skulle sigte på at stoppe polariseringen«. Hun mente omvendt, at Socialkommissionen med deres »skelnen mellem dem uden og dem med arbejdsmarkedstilknytning« var med til at »cementere udstødelsen«. Hun så en generel tendens hos politikerne til »ombytning af årsag og virkning«. Når ledighed ikke er de lediges skyld, hvorfor skal vi så stadig rådighedsvurderes? Det er arbejdsmarkedet, der skal vurderes. »Vi er ikke problemet, det er manglen på arbejde, der er problemet«. Typisk for politikernes reaktion var efter Birgitte Andersens mening: »Nej, nu går I altså for vidt«. Men »Ja, vi går vidt« – for de ønskede jo netop et »opgør med vanetænkning og slagting af adskillige hellige køer«.

Diskussionen mellem brugere og politikerne er interessant, fordi den eksemplarisk viser vanskelighederne ved at kommunikere, når man har forskellige forståelsesrammer. Samtidig demonstrerer den hvilke argumentationsteknikker, der bruges af politikerne for at opretholde en hegemonisk diskurs. Brugere synes samtidig at være meget bevidste om de sproglige stem-

plingsteknikker, de bliver udsat for, og insisterede på, at der måtte ske skift i forståelsesramme for at løse problemerne. Politikerne kunne tydeligvis ikke lide, at de marginaliserede ikke uden videre lod sig placere i de »offerroller«, som svarer til de almindelige stereotype forståelser af marginaliserede. Derfor måtte de uddefineres.

De tre politikeres argumentation indeholder typiske uddefinierungsstrategier. Man kalder forslagene urealistiske og farlige og er skuffet over, at man kan finde på at komme med sådanne forslag. Og politikerne forsøgte at fremstille brugergruppen som en mindretalsgruppe, der ikke er repræsentativ, og som har ekstreme synspunkter.

Samtidig gav politikerne udtryk for, at det var dem, der repræsenterer befolkningsflertallet, og ved, hvad det ønsker:

1. Flertallet ønsker ikke mere arbejdsfrihed – men almindeligt lønarbejde.
2. Flertallet af ledige kan ikke klare sig selv og har »brug for et skub«.
3. Flertallet er positivt stemt over for aktivering.

Borgerløn set som en ny mulighed af »outsidere« i den offentlige debat

1993 var det år, hvor arbejdsløsheden toppede og der stadig mere intenst i mange kredse blev diskuteret nye løsninger af arbejdsløshedsproblemet. I dagspressen blev borgerløsspørgsmålet diskuteret. Det var specielt bemærkelsesværdigt, at en række virksomhedskonsulenter og erhvervsledere på forskellig måde anbefalede borgerlønsidéen. Det afspejlede sig f.eks. i en idédebatserie i dagbladet Jyllands-Posten i efteråret 1993.

Idédebat i erhvervslivet

Her blev fremført synspunkter som f.eks. at industrialismens epoke var ved at være slut, og at fremtidens vækst nødvendigvis måtte være i kvalitet og ikke i kvantitet, hvorfor »alles ret til en minimal anstændig overlevelse i form af en »personydelse« og en »arbejdsfrihed« var nødvendig (Boye J. Haure 8.10.93 »Den store samfundsreform«).

Andre mente, at den danske kultur indeholdt store potentialer for idéudviklere og henviste til kaospilot-eksemplet. Derfor blev det foreslået, at jobformidlinger blev omdannet til idéformidlinger, hvorved information og kontrol blev omdannet til kommunikation og kreativitet. Det krævede, at »understøttelsen nødvendigvis afløses af en motiverende borgerløn« (Henning Rasmussen 9.10.93 »Den tredje vej: Kreativitetens.«).

Endelig blev det synspunkt fremført, at »vi må slå hul i illusionen om den knækkede arbejdsledsløshedskurve«. (Ole Wagner den 3.11.93 »De der har lyst skal arbejde«). Derfor skal kun dem, der har lyst, arbejde. Han foreslog, at man afskaffede dagpengesystemet, og hvis man ikke havde arbejde, »så får man uanset årsagen udbetalt en »friløn« på f.eks. 5000 kr. pr. måned skattefrit fra »frilønskassen som styres af staten«. Alle kontrolforanstaltninger nedlægges og frilønnen ophører, når man ansættes i en virksomhed.

En af de flittigste borgerlønsdebattører i erhvervslivet var direktør i Lego koncernen, Per Sørensen. Han gav i kronikker (f.eks. Politiken 13.4.92 »Arbejdets forbandelse«) og debatindlæg (f.eks. Jyllands-Posten 6.11.92 (Arbejde for at leve, eller..«) og 10.11.93 (»Kuren forværrer lidelsen«)) udtryk for, at han syntes, det var grotesk at betragte arbejdsledsheden som det største problem, i stedet for at betragte det som en gave, som et fremskridt. Vi havde nu muligheder for at holde fri, hvis vi blot fordelte lønarbejdet noget bedre. Han mente, det var helt forkert kun at forsøge at påvirke efterspørgslen efter arbejdskraft og betragte udbuddet som en given størrelse. Borgerløn kunne netop være en ny mekanisme, som kunne balancere udbud og efterspørgsel.

Per Sørensen var præget af Watslawicks (1974) problemløsningsfilosofi. Vi er kommet ind i en ond cirkel, »når kuren synes at forværre sygdommen, når arbejdsledsheden vokser, uanset hvad vi bruger af ressourcer til at fremme beskæftigelsen«. Derfor mente han, at vi »havde brug for at redefinere problemerne, at gøre op med etablerede forestillinger om årsags- virkningssammenhæng«. Det krævede anden ordens forandringer eller paradigmeskift. Borgerløn kunne være et skridt i denne retning og symbolsk markere, »at det ikke længere er umoralsk og socialt degraderende at stå uden for arbejdsmarkedet«. Det drejede sig for ham om, »at fjerne de psykologiske og sociale stigma ved lediggang«.

Debat i fagbevægelsen

Generelt var man meget skeptisk over for borgerlønstanken i fagbevægelsens top. Det kom bl.a. frem ved borgerlønskonferencen i København arrangeret af Tidsskriftet SALT i samarbejde med Det Fri Aktuelt. (Det Fri Aktuelt 22.11.93). Her gik Finn Larsen fra LO's arbejdsmarkedspolitiske afdeling klart imod borgerlønsidéen. Han mente ikke, det var aktuel politik, men ville på den anden side ikke afvise, at det måske kunne blive det om 20 år. Borgerløn stred imod målsætningen om fuld beskæftigelse og ville gøre arbejdsløsheden til et individuelt problem. Endelig mente han, at det ville være et »katastrofalt tilbageslag for ligestillingen«.

Arbejderbevægelsens argumentation blev uddybet af arbejdsmarkedsforsker Flemming Ibsen fra Aalborg Universitet, som så borgerløn som et markant brud med de politiske traditioner i arbejderbevægelsen i hele efterkrigstiden. Han mente ikke, at lønarbejdet var på retur, og mente, at borgerlønnen kunne komme til at svække fagbevægelsens magtposition og undergrave væsentlige elementer i hele overenskomssystemet.

Ikke alle i arbejderbevægelsen var lige kritiske over for borgerlønstanken. Det gjaldt Teknisk Landsforbund (TL), som også var repræsenteret på konferencen. De (Teknisk Landsforbund 1993) præsenterede i sommeren 1993 et arbejdsmarkedspolitisk udspil. De gik ikke direkte ind for borgerløn, idet de mente, den var for dyr. Men de mente på den anden side, at det nuværende system havde nogle væsentlige skavanker. De foreslog derfor at indføre en statsfinansieret basisydelse til alle personer uden arbejdsindkomst. Den skulle erstatte de hidtidige overførselsindkomster, og herovenpå kunne man lave et A-kassesystem med tillægssydelse. De mente, det var muligt at undvære rådighedskravet for denne basisydelse, fordi man var imod, at »samfundet stiller overflødige krav og optræder formynderisk og kontrollerende«. Heroverfor foreslog de de hidtidige ordninger med arbejdstilbud afskaffet og erstattet af frivillige tilbud til de arbejdsløse.

Et konsulentråd til arbejdsministeren: Behov for ændring af arbejdsbegrebet

Opgavebesvarelsenerne til arbejdsministeriets prisopgave 1993 viste, at der i konsulentverdenen fandtes utraditionelle synsvinkler på arbejdsløshedsproblemerne. Ministeriet ønskede en vurdering af »Arbejde, arbejdsmarked og arbejdsmarkedspolitik i 2010«. Ingen opnåede at få første prisen.

Men der blev uddelt en andenpræmie, der blev offentliggjort af ministeriet, forfattet af sociologen, konsulent Grete Korremann («Alle i arbejde for et helt liv Danmark år 2010», 1993).

Centralt i Korremanns forestilling om fremtidens arbejdsmarked er en politisk ændring af arbejdsbegrebet, således at man kan opnå frihed fra det traditionelle lønarbejde.

Hun forestiller sig, at der på fremtidens arbejdsmarked vil være to hovedformer for arbejde, der er ligestillet: 1. Almindeligt lønarbejde vil stadig være udbredt, men være mindsket, idet en del af dette er flyttet til 2. Lokalsamfundsarbejde, som vil bestå i borgerarbejde, politisk arbejde og familiearbejde. Det aflønnes med en gennemsnitsløn af det offentlige.

Ret til borgerløn og ret til 20 timers lønarbejde/lokalsamfundsarbejde

Begge typer af arbejde er lønnet, lokalsamfundsarbejdet kaldes også »lønnet arbejde for fællesskabet«. Ligestillingen af disse to typer af arbejde kan kun ske ved, at »den enkelte fra det fyldte 15 år får en grundydelse, der dækker de minimale leveomkostninger, således at ingen er tvunget til at påtage sig lønarbejde« (dvs. en borgerløn). Det betyder en afskaffelse af det nuværende overførselsindkomstsistem.

Man tildeles derudover »et rettighedsbevis på 20 timers lønarbejde«. Men man kan også forøge sin indkomst over borgerlønnen ved lokalsamfundsarbejde, hvor man dog højst kan blive aflønnet for 20 timers arbejde ugentlig. Og lokalsamfundsarbejde kan enten erstatte lønarbejde eller udføres ud over de 20 timers lønarbejde.

Lokalsamfundsarbejdet er en ny konstruktion, der kommer ind mellem det almindelige lønarbejde og en borgerløn. Der er ingen pligt til at påtage sig lokalsamfundsarbejde. Men det, at det bliver lønnet, gør, at denne type arbejde får en mere forpligtende karakter. Samtidig giver det større fleksibilitet i kombinationen af lønarbejde og lokalsamfundsarbejde, idet man altid har en ret til 20 timers almindelig lønarbejde.

Korremann behandler ikke rigtigt, hvorledes et skattesystem skal indrettes, men antyder kort nogle principper for skat med de nye typer af arbejde: Grundydelsen er ikke skattepligtig. Og for både at

stimulere til noget lønarbejde og samtidig forhindre, at lønarbejdet vokser, betales der 25% i skat for de første 20 timer og 100% for timerne over 35 timer.

Sammenhængen mellem arbejdsløshed, miljø og demokrati: Skabelsen af en bæredygtig udvikling

Korremanns vision bygger på den antagelse, at man i det politiske system i slutningen af 1990'erne »tager en række principbeslutninger« med det formål at løse de tre store samfundsproblemer, »arbejdsløsheden, ressourceknapheden og den lave deltagelse i det lokalpolitiske liv«, at man med andre ord bliver enige om opstilling af en prioriteret målformulering, der hedder:

1. En bæredygtig udvikling.
2. Afskaffelse af arbejdsløshed.
3. Et udviklende arbejde for alle.
4. Et demokratisk samfund, hvor borgerne er aktive både i arbejdsliv og folkestyre.

Korremann mener, der er behov for et fremtidigt samfund, hvor stadig flere lever i selvforvaltende lokalområder, hvor arbejde, produktion og fritid i større omfang sker lokalt. Hun ser en sammenhæng både i årsagen og i løsningen af de tre hovedproblemer. Den økonomiske vækst »løste ikke arbejdsløshedsproblemet«, har ført til forværring af miljøproblemerne og har styrket en centraliseringstendens, og har derved vanskeliggjort mulighederne for demokratisk deltagelse.

Hvis derimod den økonomiske vækst bliver udskiftet som overordnet målsætning i samfundet med bæredygtig udvikling og der sker en ændring i arbejdsbegrebet ved indførelse af borgerløn og lokalsamfundsarbejde, vil man ifølge Korremann kunne få et positivt samspil i løsningerne af de tre hovedproblemer.

Med en ny overordnet ændring af målsætning fra økonomisk vækst til en bæredygtig udvikling og ændring af arbejdsbegrebet vil målsætningerne om at løse arbejdsløshedsproblemet, miljøproblemet og det lokale demokratiproblem gå op i en højere enhed. Der er skabt tid til demokrati, lokalsamfundsarbejde og familieliv. Lønarbejde og hverdagsliv har større muligheder for at blive forenet.

Man accepterer at forsørgelse på et minimumsniveau er et samfundsansvar. Derudover vil lønarbejdet kunne udvikles, så det bliver mere personligt udviklende.

Korremann er helt klar over, at der er mange barrierer for en sådan ændring. Der skal »rokkes ved velerhvervede rettigheder og magtpositioner hos systemer og individer«. Men »vi kan, hvis vi tør og vil«. Hun opregnede en række forudsætninger. Det kræver

1. Et opgør med væksttænkningen.
2. At arbejdstagere og arbejdsgivere accepterer en politisk regulering af arbejdets fordeling.
3. At de store organisationer afgiver magt til den enkelte arbejdsplads.
4. At kommuner afgiver magt til lokalråd.
5. At sektoropdelingen minimeres.

Borgerløn som element i »retrætens projekt«

I efteråret 1993 udgav daghøjskolelærer og cand. mag. i samfundsfag og filosofi Peter Johannes Schjødt en debatbog: »Velfærd eller ufærd?«, som vakte genklang i vide kredse.

Hans hovedsynspunkt var, at vi stod over for at finde en ny model for velfærdsstaten, fordi der er »ved at opstå problemer med den tætte kobling mellem vækst, udnyttelsen af naturen, lønarbejde og velfærd som vores samfund bygger på.« (Ibid:15).

Han mente ikke, det hjalp blot at vente på et økonomisk opsving, fornyet vækst eller at igangsætte forskellige former for beskæftigelses- og aktiveringsordninger. Der måtte allerede nu skabes betingelser for »et meningsfuldt liv uden for arbejdsmarkedet« (ibid:7).

Mere konkret foreslog han, at »rådighedsreglen blev slettet« (ibid:136), således at der »blev skabt bedre vilkår for alternativer til lønarbejde« og en »bedre fordeling af det eksisterende arbejde« (ibid:141). »Et yderligere middel til at sikre både de arbejdende og de arbejdsløse bedre vilkår kunne i forlængelse heraf være indførelsen af borgerløn«. Borgerløn blev set som en »strategi, som passer til retrætens epoke, fordi den motiverer til en række nødvendige holdningsændringer.« (Ibid:145).

Hovedproblemet var ikke de dårligst stillede, men en omstilling af dem med arbejde. De måtte til »at yde en indsats, f.eks. ved at gå ned i løn og levestandard, ved at gå ned i arbejdstid og med jævne mellemrum at tage et sabbat- eller orlovsår« (ibid:8).

Det nuværende system byggede for ham at se på en »pagt mellem politikerne og de velstillede« (ibid:130), hvor der med et udtryk fra John Kenneth Galbraith herskede et »tilfredshedens« eller »ligeGYldighedens tyranni«.

Schjødt gjorde sig til talsmand for »et retrætes projekt«, der kunne »bane vej for en ny form for fremskridt«. »Retræte skulle føre til en erkendelse af, at der findes andre værdier end dem, der knytter an til øget forbrug, materiel velstand og lønarbejde.« (Ibid:126). Retræte betyder »besindelse« og »omvurdering«.

Schjødt brugte ikke direkte begrebet »bæredygtig udvikling« som målsætning for det fremtidige samfund, men taler om »fire solidariteter« som dette samfunds grundlag. Det dækker imidlertid præcist hovedindholdet i forestillingen om en bæredygtig udvikling: »solidariteten med naturen, solidaritet med de kommende generationer, solidaritet med de fattige lande og solidaritet med de udsatte mennesker i vores eget land.« (Ibid:146). På den måde lykkedes det (omend ikke så eksplicit) Schjødt i lighed med Korremann at knytte borgerlønsidéen sammen med forestillingen om en bæredygtig udvikling, at koble borgerlønsdiskursen sammen med økologidiskursen.

Tværpolitiske fora for borgerlønsdebatten SALT – et nyt tidsskrift

Tidsskriftet SALT startede efteråret 1991. Det var et nyt partiuafhængigt venstreorienteret tidsskrift, som udsprang af DKPs tidligere partitidsskrift »Tiden« og SFs partitidsskrift »Praksis«. De fleste fra »Tidens« gamle redaktion havde forladt DKP, og SF følte, at tiden var løbet fra et snævert teoretisk partitidsskrift. Man lavede derfor en bred tværpolitisk støtteforening, hvor en række politisk engagerede, men partiløse, blev indbudt.

Tidsskriftet fik en vigtig politisk entreprenørfunktion i 1993-95 i borgerlønsdebatten ved at koble debatterne på den partipolitiske scene sammen med den videnskabelige og den bevægelsesmæssige scene. Igennem artikler og afholdelse af konferencer lykkedes det på en gang at gøre debatten

meget konkret og økonomisk realistisk og samtidig at trække de principielle værdimæssige dimensioner i spørgsmålet op.

Allerede i den første årgang (1992 nr. 6) lavede man et temanummer om borgerløn. Det lykkedes her at knytte en række tråde sammen og få igangsat en ny debat mellem en række nye aktører set i forhold til debatten om borgerløn i 1980'erne.

Det lykkedes SALT i 1993 at få skabt en ny dynamik i den offentlige debat om borgerløn ved at bringe en række nye parter sammen i en diskussion. Man stimulerede processerne i de politiske partier bl.a. ved argumentationsmæssigt at styrke de minoriteter i en række partier, der gik ind for borgerløn. Betydningsfuld i den sammenhæng var afholdelsen af to borgerlønskonferencer i København (den 21. nov. med 125 deltagere) og i Aalborg (den 27. nov med 25 deltagere), hvor man bragte en række fremtrædende tilhængere og modstandere sammen. (Det fri Aktuelt den 22.11.93). Målet var at udbrede kendskabet til borgerlønsidéen og få afprøvet i hvilket omfang og på hvilket grundlag, enighed om borgerløn kunne skabes.

Nye synsvinkler og genopdagelse af nogle gamle

Hvor 80'ernes debat næsten helt havde været præget af »Oprør fra midten«, knyttede SALT også an til Gunnar Adler-Karlssons tanker om grundtryghed med hans skitse til et utopisk samfund med fire sektorer og André Gorz' tanker om livsindkomst. Derudover blev borgerlønsidéen givet et internationalt perspektiv af den finske økonom Jan Otto Andersson, der var med til at starte det europæiske netværk for borgerløn i 1984 (»Basic Income European Network« (BIEN)), (»Behovet for nye kontakter«). I forlængelse heraf præsenterede politologen Jørn Loftager lidt af den internationale samfundsvidenskabelige debat om borgerlønnen (»Borgerløn som en mulig vej ud af blindgyden?«)

Herudover formulerede en af SALT-redaktørerne, Ellen Brun, et nyt bevægelsesperspektiv »fra neden«, bl.a. inspireret af André Gorz' og Adler-Karlssons tanker om »en ny form for blandingsøkonomi, hvor produktionen af det nødvendige var en fælles pligt« (»Om borgerløn nedefra«). Borgerløn blev i den forståelse set som forsøg »nedefra« på at skabe et socialt sikkerhedsnet og frirum uafhængigt af pengeøkonomien. For hende var det vigtigt, at borgerløn ikke blot

bliver en »erstatning for de hidtidige sociale ydelser med et universelt grundbeløb finansieret over skatten«. Dette kunne skabe grundlag for sociale nedskæringer. Borgerløn skulle ses som et frigørelsesprojekt, der »skaber en materiel grundtryghed uafhængigt af lønarbejdet til gengæld for en universel pligt til at yde det, der skal til for at skabe den«. For Ellen Brun var borgerløn derfor kun et blandt flere midler i en proces på vej imod en ny form for blandingsøkonomi med en subsistenssektor, der blev gjort uafhængig af stat og marked.

Borgerløn som aktuel grøn politik

SALTs introduktion af borgerlønsdagsordenen gav partiet De Grønne en kærkommen lejlighed til at profilere sig og komme ind i debatten med nogle nye synsvinkler omkring reformens aktualitet, sammenhæng med væksttankegangen og spørgsmålet om arbejdspligt. (Jens Wamsler: »Borgerløn er ikke utopi« SALT nr. 1. 1993).

Jens Wamsler fra De Grønne mente i modsætning til bl.a. midteroprørerne ikke, at man skal se på borgerløn som en blot og bar langsigtet utopi. Det skulle ses som en aktuel politik, der kunne låse op for mange af de fastlåste situationer, som samfundet aktuelt befandt sig i. Derfor er det vigtigt at komme med forslag, der viser, at det økonomisk kan lade sig gøre. Det kan det efter De Grønnes model, hvor Wamsler ikke ser »nogen grund til at afvente yderligere undersøgelser«.

Wamsler så borgerløn som et opgør med erstatningsprincippet i socialpolitikken, som er den grundlæggende regel for indkomstoverførslerne i dag. Selvforsørgelsen betyder, at man først selv skal prøve at skaffe sig en indkomst. Hvis man ikke er i stand til det, får man udbetalt en erstatning. Det skaber en tendens eller tvang til at skabe arbejdspladser eller jobs, der kan give indkomst. Men i dag befinder vi os i en situation med store miljømæssige problemer, hvilket gør en fortsat økonomisk vækst problematisk. Det betyder, at et borgerlønsprincip i sig selv vil være med til at dæmpe tvangen til vækst.

Wamsler argumenterede desuden for det uhensigtsmæssige i, at man forbinder borgerlønstanken med en tanke om værnepligtsarbejde, fordi det let ville blive for bureaukratisk. I modsætning til venstrefløjens tale om tvungen arbejdsdeling og værnepligtsarbejde, foretrak han borgerløn som en smidig og frivillig fordeling af arbejdet.

En forening for borgerløn, der ikke bliver til noget

I november 1994 blev der under en vis pressebevågenhed stiftet en forening for borgerløn i København. Pressetalsmand og en af initiativtagerne var den daværende programdirektør for DR/TV Ingolf Gabold (Det fri Aktuelt 20.10.94) Herudover bestod initiativtagerne af to konsulenter, en sogne- præst, en højskoleforstander og en skoleleder. Foreningens formål var »at virke upartipolitisk for indførelse af borgerløn og højnelse af livskvaliteten i Danmark«. Man foreslog, »at der indføres en fast livsvarig ydelse til alle over 18 år på kr. 60.000 årligt, og at denne borgerløn ikke beskattes samt afløser det uoverskuelige system af ydelser og understøttelser.« Man kaldte det en forening »der vil samfundets tyveri af folks tid til livs«. Man havde tanker om at få produceret og udsendt TV-spots, der kunne øge den enkeltes opmærksomhed på forhold, der stimulerer indførelsen af borgerløn og højner livskvaliteten.

Foreningen nåede i efteråret 1994 at holde tre offentlige møder bl.a. om mulighederne for finansiering af borgerlønnen (med økonomen Jesper Jespersen), og den fik ca. 50 betalende medlemmer. Siden har den ligget stille. De mennesker, der mødte op til møderne ville også diskutere andre ting end borgerløn (bl.a. EU), hvilket initiativtagerne følte ødelæggende. Men de fandt også selv ud af, at det var svært at lave en forening blot omkring et enkelt spørgsmål. Derfor arbejdede de også med tanker om at lave en »Samfunds Humanistisk Forening«, der skulle være et upartipolitisk og ikke religiøst »talerør« for idéer og muligheder, der fremkommer i samfundet. (Telefonsamtale med konsulent Bent Willerslev 31.8.96 samt materiale fra ham omkring foreningens oprettelse).

Litteratur

Andersen, Jørgen Goul (1995A) Hvordan skal arbejdsløsheden bekæmpes. Vælgernes syn på arbejdsmarkedspolitikken. Arbejdspapir nr. 5. fra Det danske valgprojekt:1-71.

Christensen, Erik (1994A) Et begyndende »stille« »oprør fra neden« omkring vækst og fordeling. SALT 3. årg. nr. 1:16-17

Hajer, Maarten A. (1995) *The Politics of Environmental Discourse: Ecological Modernization and the Policy Process*. Oxford: Oxford University Press.

Illich, I. (1973) *Det omvendte samfund. Fællesskab og ansvar*. København: Hans Reitzel

Jensen, Pia Fris (1994) *Visioner om liv og gode dage. »Det hele liv. Nye perspektiver på teknologi, arbejde og hverdag.«»Borgerløn – ja tak!«* Teknologinævnet. *TeknologiDebat* nr. 3:21-25.

Jespersen, Jesper (1984) *Samfundsløn – en menneskeret?* VS bulletin nr. 226: 14-17.

Kingdon, John W. (1984) *Agendas, Alternatives and Public Policies*. Boston and Toronto: Little, Brown and Company.

Korremann, Grete (1993) *Alle i arbejde for et helt liv. Danmark år 2010*. Arbejdsministeriet.

Lynard, René og Kim Rogér Thomsen m.fl. (1995) *Organisering af arbejdsløse*. IN Niels I. Meyer m.fl. (red.) *Kultur og politik – i dansk og europæisk perspektiv*. København: Fremad:43-51.

Marx, Karl (1974) *Skrifter i udvalg. Grundrids til kritik af den politiske økonomi 1-4*. Redaktion Johs. Witt-Hansen. København: Rhodos.

Meyer, Niels I. m.fl. (1978) *Oprør fra midten*. København: Gyldendal.

Meyer, Niels I. (1981) *Borgerløn med paradoksale effekter. Orientering om Fremtidsforskning* nr. 2:29-30.

Meyer, Niels I. m.fl. (1982) *Røret om oprøret. Mere om midten*. København: Gyldendal.

Meyer, Niels I. (1986) *Gradual Implementation of a Basic Income in Denmark*. Paper presented at the First International Conference on Basic Income. Louvain-la-Neuve, sept. 4-6.

Midteroprørets Informationscenter (1983) Borgerløn og Beskæftigelse. Udveje! En debatserie om Oprør fra Midten-visioner. København: Midteroprørets Informationscenters Forlag. (Niels I. Meyer: »Begrebet borgerløn.« Grethe Rützou: »Borgerløn – Arbejdsløshed – Midteroprør.« Jesper Jespersen, Klavs Krause og Niels I. Meyer: »Arbejdsrapport om Borgerløn, negativ indkomstskat og beskæftigelse.« Jørgen Knudsen: »Arbejde og fritid: Tre styringsmidler hen mod bedre former.« Knud Sørensen: »Og han ved at de andre er der.« Chr. Bundgård: »Arbejde? – nyttigt arbejde!« Per Højholt: »Ikast og arbejdsløsheden.« Jesper Jespersen: »En økonoms tanker omkring borgerløn.« Vagn Steen: »der var, der er, der bliver.« Keld Anker Nielsen: »Borgerløn – en urealistisk tanke, der bør gennemføres.« Pia Barfod: »Overførsler af indkomster.« Per Højholt: »Mig og 6.5 milliarder, uddrag.« Poul Bjerre: »Lokalsamfund og borgerløn.« Svend Heinild: »Familiemønster og samfundsudvikling.« Niels Strandbygaard: »Borgerløn og Invaliditetsbegreb.« Jes Lunde: »Krisen og behovet for borgerløn.« Henrik Heie: »Det store regnestykke.« Hanne Drost, Arne Ebbesen og Jesper Morville: Hardy Hansens Indlæg på 3. tema-weekend ref. »Fællesproduktion – en vej frem.« Magnus Demnitz: ».. Pumaer og skildpadden.« Knud Sørensen: »Der er noget der ikke er som det skal være.« Ole Stavard: »Borgerløn – et nyt begreb.« Tage Dræby: »Borgerlønsbegrebet – en konkret inspiration.« Karen-Lykke Poulsen: »Hvad er det for noget arbejde, der adler.« Vagn Steen: »det vigtigste sker.« Flemming Christensen: »Åbent brev til statsministeren.« Christian Vennerød: »Et forbløffende regnestykke.«).

Næss, Arne (1976) Økologi, samfunn og livsstil. Oslo: Universitetsforlaget.

Parsons, Wayne (1995) Public Policy. An Introduction to the Theory and Practice of Policy Analysis. Aldershot: Edward Elgar.

SALT (1992) 1.årg. Nr.6. december (Temanummer om Borgerløn).

SALT (1994) 3. årg. Nr. 2. marts (Temanummer om Borgerløn).

Schumacher, E.F. (1974) Vækst eller velfærd. Økonomisk udvikling med mennesket i centrum (»Small is Beautiful«). København: Gyldendal.

SID (1983) Ud af Krisen! Debatbog red. af Hardy Hansen m.fl. Fremad.

Teknisk Landsforbund, (1993) En ny arbejdsmarkedspolitik. Et debatoplæg fra Teknisk Landsforbund.

Thyssen, Ole (1976) Utopisk dialektik. København: Gyldendal.

Thyssen, Ole m.fl. (1979) Efter arbejdet. På vej imod fritidssamfundet. Viborg: Gyldendal.

Thyssen, Ole (1982) Den anden natur. Gylling: Vindrose.

Thyssen, Ole og Mihail Larsen (1983) Menneskeret. Haslev: Gyldendal.

Thyssen, Ole (1984) Arbejdsløs – Arbejdsfri. Haase

Thyssen, Ole (1985) Teknokosmos – om teknik og menneskerettigheder. Viborg: Gyldendal.

Thyssen, Ole, (1991) Hvad kommer efter velfærdssamfundet? Om rigdom og arbejde. København: Gyldendals Pamfletter.

Watzlawick, Paul, John H. Weakland and Richard Fisch (1974) Change. Principle of Problem Formulation and Problem Resolution. New York: W. W. Norton & Company Inc.